

पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय

१.१ शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक माधव घिमिरेका खण्डकाव्यमा नारीपात्र रहेको छ ।

१.२. शोधकार्यको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक सङ्कायअन्तर्गत नेपाल केन्द्रीय विभागको एम.ए दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको प्रयोजनमा लागि प्रस्तुत गरिएको छ ।

१.३ विषयपरिचय

माधव घिमिरेको जन्म वि.स १९७६ साल आश्विन ७ गते मङ्गलवार गौरीशङ्कर घिमिरे र द्रौपदी घिमिरेको पहिलो सन्तानका रूपमा भएको हो । हालको गण्डकी अञ्चल, लमजुङ जिल्लाको बाहुनडाँडा गा.वि.स - ५, पुस्तुन गाउँमा भएको थियो । उनले आधुनिक नेपाली साहित्यको विविध क्षेत्रमा कलम चलाएर विशेष ख्याति प्राप्त गरेका छन् । उनको विशेष प्राप्ति भने कविता, गीत, बालकविता, गीतिनाटकका क्षेत्रमा रहेको छ । त्यसैगरी माधव घिमिरेले नेपाली खण्डकाव्यमा फाँटमा पनि योगदान दिएको पाइन्छ । उनका प्रमुख खण्डकाव्यहरूमा गौरी, राजेश्वरी, पापिनी आमा, राष्ट्रनिर्माता, धर्तीमाता, नयाँ नेपाल, इन्द्रकुमारी, गौँथली र गजधम्मे, र बोराको परदा रहेका छन् । यसरी घिमिरे नेपाली साहित्यका विशिष्ट प्रतिभा हुन् । उनको साहित्यिक सिद्धि कविता विधामा रहेको छ ।

१.४ शोधसमस्या

घिमिरेको काव्यकृतिका बारेमा आजसम्म चर्चा, परिचर्चा हुँदा विशेष गरी विषयवस्तु, घटना, परिवेश र उद्देश्यलाई मात्र प्राथमिकता दिएको पाइन्छ । तर उनका खण्डकाव्यहरूमा अध्ययन भएको पाइँदैन । सीमित चर्चाले मात्र उनका खण्डकाव्यहरूमा प्रयुक्त नारीपात्रको विश्लेषण गर्न सकिएको पाइँदैन । त्यसैले यहाँ घिमिरे, आधुनिक खण्डकाव्यमा र उनका खण्डकाव्यमा प्रयुक्त नारीपात्रहरूलाई कुन रूपमा, कस्तो अवस्थाको, कस्ता प्रकारको र कुन परिवेशबाट ती नारीपात्रहरू लिएको छ भनी अध्ययन गरिएको छ । यस समस्यालाई निम्न बुदाँहरूमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

(क) माधव घिमिरेको जीवनी के-कस्तो रहेको छ ।

(ख) आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यमा के कस्ता नारीपात्रहरू रहेका छन् ।

(ग) माधव घिमिरेका खण्डकाव्यमा के कस्ता नारीपात्रहरू रहेका छन् ।

१.५ शोधपत्रको उद्देश्य

नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा वि.स १९९२ सालबाट हालसम्म निरन्तर रूपमा साहित्य साधनामा लागि रहेका माधव घिमिरेका कृतिहरूले उच्च महिमा प्राप्त गरेका छन् । यसरी घिमिरेका कृतिहरूले उच्च महिमा प्राप्त गरेका छन्, निम्न बमोजिमका उद्देश्य प्राप्त गर्नु प्रस्तुत शोधपत्रको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ ।

क) माधव घिमिरेको जीवनी उल्लेख गर्नु ।

ख) आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यमा भएको नारीपात्रहरूका अध्ययन र विश्लेषण गर्नु ।

ग) माधव घिमिरेका खण्डकाव्यमा प्रयुक्त नारीपात्रहरूका अध्ययन र विश्लेषण गर्नु ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाइसकेका राष्ट्रकविको उपाधी समेत प्राप्त गरी सकेका माधव घिमिरेका खण्डकाव्यहरूमा विभिन्न समालोचकीय धारणाहरू स्पष्ट गरिएतापनि नारीपात्रहरूका बारेमा आजसम्म व्यवस्थित, गहन र समग्र पक्षको अध्ययन अनुसन्धान गरिएको पाइँदैन । उनका खण्डकाव्यमा आएका नारीपात्रहरूको बारेमा सीमित चर्चा भने छुटफूट रूपमा भएको पाइन्छ । उनको काव्यकार व्यक्तित्वका बारेमा केही उनका खण्डकाव्यमा प्रयुक्त नारीपात्रका बारेमा विभिन्न कवि, लेखक र समालोचकहरूले आ-आफ्नो धारणा व्यक्त गरेका छन् । ती धारणाहरूको विवरण निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

वासुदेव त्रिपाठी (२०२८) ले 'कवि घिमिरेको काव्ययात्रा र राजेश्वरी खण्डकाव्य' भन्ने समालोचनात्मक लेखमा कवि घिमिरेलाई धर्ती, सृष्टि अनि जीवनको महिमाको गायकका रूपमा प्रस्तुत गर्दै नारीपात्रलाई एक असामान्य जीवन र नियतिले ठगेको र मानवताको प्रतीकका रूपमा उभ्याएका छन् र उनले घिमिरेलाई लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाकै सापेक्षतामा राखेका छन् तर घिमिरेका **गौरी** र **राजेश्वरी** बाहेक अन्य खण्डकाव्यमा प्रयुक्त नारीपात्रलाई केलाउने प्रयास गरेका छैनन् । (रूपरेखा, वर्ष-१२, अङ्क-११, पूर्णाङ्क- १३१, चैत पृ. १६)

भूपहरि पौडेल (२०३१)ले आजका बौद्धिक प्रखरताका चिन्तकहरूले गरेको काव्य साधनामा भन्दा छन्दमा बाँधिएर पनि रोमान्टिक धारा बहने कवि घिमिरेको काव्यसाधना नेपाली समाजमा लागि बरदान सिद्ध भएको छ, र यसरी घिमिरेका प्रत्येक कवितामा नेपालीको आत्मा बालेको हुन्छ साथै उनको काव्यसाधना साहित्यप्रेमीका लागि बरदान सिद्ध भएको छ भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । (रूपरेखा , 'कवि घिमिरेको काव्य साधना', वर्ष-२५, अङ्क-९, पूर्णाङ्क- १६५, चैत, पृ. ३३)

कृष्ण गौतम (२०३३)ले कवि घिमिरेको गौरी काव्य विवेचनाको आलोकमा भन्ने लेखमा आफ्नो काव्यमा नारीलाई प्रियसी मात्र नभई गृहलक्ष्मी पनि हुन् भनी उल्लेख गर्दै घिमिरेका काव्यकृतिमा वस्तु पक्ष भन्दा कला पक्ष अझ सशक्त हुन्छ भनी प्रवृत्तिको व्यापक चर्चा गरेका छन् । तर प्रमुख नारीपात्रका रूपमा आएको स्वयं गौरीको बारेमा चर्चा थोरै मात्र गरेका छन् । (रूपरेखा, वर्ष-१७, अङ्क-१०, पूर्णाङ्क- १९०, पृ. ४५-५१)

जगन्नाथ शर्मा त्रिपाठी (२०३४) ले घिमिरेका काव्यहरू छोटो तर मीठा, गम्भीर तर सरस, विविधापूर्ण तर एउटै आदर्श बोकेका, सर्वजनप्रिय तर निकै अभिजात, स्पष्टवादी तर शालीन, प्राकृत वस्तु चित्रित तर आध्यात्मनिष्ठ नेपाली पद्य साहित्य क्षेत्रमा घिमिरे सफल रहेका छन् भनेका छन् । उनको राष्ट्रनिर्माता खण्डकाव्यले उच्च महिमा प्राप्त गरेको कुरा पनि व्यक्त गरेका छन् तर घिमिरेद्वारा के-कति खण्डकाव्य रचना भएका छन् र विषयवस्तु कस्ता प्रकारका छन् भनी उल्लेख गरेका छैनन् । (मधुपर्क, 'राष्ट्रनिर्मातालाई यसो हेदा', वर्ष-१०, अङ्क-३, पृ. ६१)

तारानाथ गौतम (२०३७) ले वर्तमान समाजको रीतिरिवाज र खराब संस्कार प्रति विद्रोह गर्ने भावना समेटिएको नारीपात्र घिमिरेका काव्यकृतिमा आएका छन् भनी उल्लेख गरेका छन् । ('कवि माधवप्रसाद घिमिरेको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको विवेचना' त्रि.वि. कीर्तिपुर, अप्रकाशित शोधपत्र)

रमेश गोर्खाली (२०४९)ले 'उत्तरवर्ती कविक्रममा घिमिरेको स्थान' भन्ने समालोचनामा समवर्ती र उत्तरवर्ती काव्योचित किसिमका सृजन पार्थक्य र अनुभूति सूचक मतभेद हुन सक्छ तापनि युगबोध आत्माग्रहण र दृष्टिकोण पृथक-पृथक रहेता पनि माधव घिमिरेको योगदानको कीर्तिवत्तालाई विर्सन सकिन्न भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् र उनलाई

नेपालका चर्चित साहित्यकारहरूसँग दाँजेर हेरेका छन् । (गरिमा, वर्ष-१०, अङ्क-५, पूर्णाङ्क-११४, वैशाख पृ. ४१-४५)

भानुभक्त पोखरेल (२०५३)ले नेपाली प्रकृतिको सुन्दर सौम्य छविलाई समेत रोमान्टिक चेतले समेटनु भाव र शैलीको परम्परा स्पर्धी चारूत्वले युक्त भएको प्रौढ कविता दिन सामर्थ्यलाई कवि घिमिरेले नेपाली कालिदास बन्न खोजेका छन् भनी भनेका छन् र राष्ट्रवादी स्वरलाई युग सन्दर्भ अनुसार अन्तराष्ट्रियतावादी धरातलमा उभ्याउने काम, मातृभूमि प्रेमलाई धर्ती प्रेममा विस्तारित गर्ने काम गरेका छन् भनेका छन् । (गरिमा, 'माधव घिमिरेका काव्ययात्राको विकास क्रमिक अनुरेखाङ्कन', वर्ष-१४, अङ्क-११, पूर्णाङ्क- १६७, कार्तिक पृ. १०)

भरतकुमार भट्टराई (२०५३)ले महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा पछिका सर्वोच्च खण्डकाव्यकारका रूपमा घिमिरे आउछन् भने गीतिनाट्यको क्षेत्रमा उनी नेपाली साहित्यको अद्वितीय गीतिनाटककार बन्न सफल भएका छन् र उनको काव्ययात्राको चरण विभाजन गरी प्रवृत्तिहरूको निरूपण पनि गरेका छन् तर उनका कृतिहरूको भने मोटामोटी परिचय मात्रै दिएका छन् । (कुञ्जनी, 'कवि घिमिरेको खण्डकाव्य यात्रा', वर्ष-४, अङ्क-२, पूर्णाङ्क- १३१, पृ. ८६)

पारसमणि भण्डारी (२०५५)ले नेपाली प्रकृतिको सौन्दर्य, गौरवपूर्ण नेपालको इतिहास, नेपाली राष्ट्रियता र देशप्रेमको भावनालाई आफ्ना काव्यकृतिमा उच्च ढङ्गले दिने कवि हुन् । त्यसै कारण उनलाई राष्ट्रिय कविको सम्मान दिएको कुरा उल्लेख गरेका छन् साथै घिमिरेका प्रमुख कृतिहरूको विवरण पनि प्रस्तुत गरेका छन् । (समकालीन साहित्य, 'मानिस जस्तो अमर मैले देखिन क्यै पनि', वर्ष-९, अङ्क-१, माघ, फागुन, चैत, पृ. १४३-१४८)

भानुभक्त पोखरेल (२०५५)ले 'नव मूल्याङ्कनको कसीमा दुलही हिमाल कञ्चनजङ्घा' भन्ने लेखमा हिमाल रूपी प्रकृतिको रम्याद्भूत आकृतिलाई नयाँ दुलहीका रूपमा प्रस्तुत गरी घिमिरेलाई एक परिष्कारशील सफल स्वच्छन्दतावादी ऋषिकवि भनेका छन् तर नारीपात्रका बारेमा खासै प्रकाश पारेका छैनन् । (गरिमा, वर्ष-१९, अङ्क-११, पूर्णाङ्क- २२७, कार्तिक पृ. ४०-५०)

कृष्णहरि बराल (२०६०)ले 'गीतकार माधव घिमिरे र रूपारानीमा नार्सिसिजम' भन्ने लेखमा घिमिरलाई भावनालाई परिष्कारपूर्ण ढङ्गले प्रस्तुत गर्ने गीतकार भनेका छन् । उनका गीतहरूमा देशभक्ति, सहिदको स्मरण, मानवतावादी विचार, मायाको शिष्ट रूप, छुवाछुतको भेदभाव, आध्यात्मिक तथा दार्शनिक विषयवस्तुलाई समेटिएको पाइन्छ भनेका छन् साथै उनले आफ्नो रूपारानीमा प्रयोग गरेको नारीपात्र रूपारानीलाई ग्रिसेली मिथकको सुन्दर युवक नर्सिससस संग तुलना गरेका छन् । (तन्नेरी, वर्ष-२५, अङ्क-१, असार, साउन, भाद्र, पृ. १४९-१५६)

कुलप्रसाद कोइराला (२०६०) ले वर्णमात्रिक छन्द र वार्णिक छन्दका कवि घिमिरेका नजिकले गद्यमा पनि कविता हुन्छ भन्ने विश्वास गरे पनि आफूले गद्यमा कविता लेखेनन् र भावना सहज स्वतस्फूर्त काव्यकल्पनाका दृष्टिले घिमिरे महाकवि देवकोटाका नजिकमा रहेका छन् तर अत्यन्त चञ्चल तीव्रगामी भावनालाई परिष्कार दिएर परिपक्व अवस्था पुऱ्याएर मात्र सार्वजनिक गर्ने प्रवृत्तिका दृष्टिले एकला कवि भनेका छन् । (तन्नेरी, 'पापिनी आमाका सम्बन्धमा तीन कुरा', वर्ष-२५, अङ्क-१, असार, साउन, भाद्र पृ. ७८)

नेरेन्द्र कोइराला (२०६०)ले कविवर माधव घिमिरे नेपाली कविताका क्षेत्रमा अत्यन्तै उत्कर्षता प्राप्त गर्न सफल भए पनि उनका सर्जक व्यक्तित्वका अन्य पाटाहरू पनि उस्तै सबल, कारुणिक र पठनीय छन् भनेका छन् तर उक्त लेखमा उनका के कति काव्यकृति रचना भएका छन् भनी चर्चा गरेका छैनन् । (तन्नेरी, 'कवि माधव घिमिरे र उनको शोककाव्य गौरी', वर्ष-२५, अङ्क-१, असार, साउन, भाद्र, पृ. २०७)

यसरी विभिन्न लेख, रचना, साहित्यिक पत्र-पत्रिका एवं समालोचनामा घिमिरेका काव्यकृतिका बारेमा र उनको प्रवृत्तिको बारेमा चर्चा परिचर्चा गरे पनि सिङ्गो रूपमा उनका खण्डकाव्यहरूमा प्रयुक्त नारीपात्रहरूको बारेमा अध्ययन हुन बाँकी रहेको देखिन्छ । त्यसै कारणले यहाँ उनको खण्डकाव्यमा भएको नारीपात्रहरूको बारेमा समग्र पक्षको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ ।

१.७ अध्ययनको औचित्य र $dx\Omega_j$

घिमिरेले वि.स. १९९२ सालदेखि नेपाली साहित्यका विविध फाँटमा कलम चलाउदै आएका छन् । जसमध्ये घिमिरेको विशेष प्राप्ति खण्डकाव्यको क्षेत्रमा रहेको छ । यसरी माधव घिमिरेको खण्डकाव्यमा प्रयुक्त नारीपात्रहरूका बारेमा जान्न चाहने र यस्तै अन्य लेखकका कृतिहरूमा भएका नारीत्वको भावनालाई विवेचना गर्न चाहने र समकालीन र भविष्यका पाठक तथा अध्येताका निम्ति $dx\Omega_j$ सामग्री भएका आधारमा पनि यस शोधकार्यको औचित्य रहेको छ । यसका अतिरिक्त नेपाली अनुसन्धान परम्परामा पनि यसले सहयोग पुऱ्याउनेछ । यी विविध दृष्टिकोणले प्रस्तुत शोधकार्यको औचित्य र $dx\Omega_j$ प्रष्ट हुन्छ ।

१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन

राष्ट्रकवि माधव घिमिरेका कविता सङ्ग्रह, गीतसङ्ग्रह, गीतिनाटक, कथासङ्ग्रह र खण्डकाव्यहरू प्रकाशित भएका छन् । उनका प्रकाशित खण्डकाव्यहरू मध्येबाट नारीपात्रहरूलाई प्रमुख स्थान दिएका खण्डकाव्यहरू पापिनी आमा, गौरी, राजेश्वरी, धर्तीमाता, बोराको परदा, गौँथली र गजधम्म र इन्द्रकुमारीमा प्रयोग भएका नारीपात्रहरूको अध्ययन र विश्लेषणमा सीमित रहनु यस शोधकार्यको मुख्य सीमा हो ।

१.९ सामग्री सङ्कलन र शोधविधि

प्रस्तुत शोधपत्रको तयारीको क्रममा प्राथमिक र द्वितीय दुवै स्रोतको प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतअन्तर्गत माधव घिमिरेद्वारा लिखित खण्डकाव्यहरू प्रयोग गरिएको र द्वितीय स्रोतअन्तर्गत सामग्री सङ्कलनका लागि मुख्यतः पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग गरिएको छ । यसैगरी सम्बन्धित विषयका बारेमा पत्रपत्रिका, पुस्तकहरू, लेख, रचना, समालोचना आदिका माध्यमबाट अध्ययन गरी आवश्यक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ ।

सामग्रीसङ्कलन विधिद्वारा प्राप्त भएका सामग्रीहरूलाई सामान्यीकरण गरी वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिद्वारा अध्ययन गरिएको छ । यस क्रममा पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्तलाई पनि आधार बनाइएको छ ।

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई पाँच परिच्छेदमा विभक्त गरिएको छ । जुन निम्नानुसार छ ।

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : साहित्यकार माधव घिमिरेको जीवनी तथा व्यक्तित्वको सङ्क्षिप्त रूपरेखा

तेस्रो परिच्छेद : आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यमा नारीपात्र

चौथो परिच्छेद : माधव घिमिरेका खण्डकाव्यमा नारीपात्र

पाँचौ परिच्छेद : उपसंहार तथा निष्कर्ष

दोस्रो परिच्छेद : साहित्यकार माधव घिमिरेको जीवनी तथा व्यक्तित्वको सङ्क्षिप्त रूपरेखा

२.१ साहित्यकार माधव घिमिरेको सङ्क्षिप्त जीवनी

२.१.१ जन्म र बाल्यकाल

माधव घिमिरेको जन्म वि.स. १९७६ साल आश्विन ७ गते मङ्गलवार गौरीशङ्कर घिमिरे र द्रौपदीदेवी घिमिरेको पहिलो सन्तानको रूपमा भएको हो । हालको गण्डकी अञ्चल, लमजुङ जिल्लाको बाहुनडाँडा गा.वि.स.- ५, पुस्तुन गाउँमा भएको थियो । त्यो ठाउँ प्राकृतिक हराभरा र हिमाली सौन्दर्यले सुसज्जित छ ।^१ घिमिरे तीन वर्ष पुग्दा नपुग्दै वि.स. १९७९-८० तिर उनको आमाको निधन भएपछि आमाको न्यानोमायाबाट वञ्चित हुन पुग्यो । तर बाबुको लालन पालनले उनलाई आमाको कमि महशुस हुन दिएनन् । पिता गौरीशङ्करले दोस्रो विवाह गरेरल्याएकी कान्छीआमाबाट उस्तो माया प्राप्त नभए पनि उनले जीआमाबाट पर्याप्त स्नेह प्राप्त गरेका थिए तर उनी बडाबाबुबाट चाहिँ प्रशस्त अपहेलित र त्रसित भएको पाइन्छ । यसबाट घिमिरेले बाल्यकालमा चाहिँदो पारिवारिक स्नेह पाउन नसकेको देखिन्छ ।^२ ब्राह्मण कुलमा जन्मिएका घिमिरेले कुलको रीतिरिवाजअनुसार घरबाट अक्षर आरम्भ गर्दछन् । उनले ६ वर्षको उमेरदेखि **दुर्गाकवच** र **चण्डी** पढ्न थाले । आठ नौ वर्षको उमेरमा फुलेबाबाजीसँग ज्योतिष पनि पढ्न थाले । उनले **भास्वती**बाट पञ्चाङ्ग निकाल्ने विधि समेत सिके ।^३ आफ्ना बाबुसँग जगेराको लेकको गोठमा बस्नु उनका लागि भविष्यमा जन्मिने कवित्वको निम्ति ठूलो वरदान सावित भयो । किनभने उनका बाबु गौरीशङ्कर बालुन र लोकगीत गाउन सिपालु थिए । बाबुले उन्मुक्त स्वरमा गीतहरू गाएको उनले राम्रो सँग सुन्न पाएका थिए । यही लेक बसाईको समयमा कवि तीर्थराज पाण्डेद्वारा लिखित **उपदेश-मञ्जरी** पनि पढ्न पाएका थिए । यही साहित्यप्रतिको अनुराग र प्राकृतिक सौन्दर्यका दृश्यले पारेको प्रभावले घिमिरेको कविजीवन निर्माणमा ठूलो भूमिका खेलेको देखिन्छ ।^४

१. भानुभक्त पोखरेल, कवि घिमिरे र उनका काव्यचिन्तन, दो.स. (ललितपुर सा.प्र.२०५०) पृ.६५ ।

२. ऐजन पृ. ६६ ।

३. ऐजन पृ. ७८ ।

४. ऐजन पृ. ७९ ।

२.१.२ किशोरावस्था र प्रारम्भिक कविजीवन

माधव घिमिरे बाह्र वर्षको हुँदा दुराडाँडा भन्ने ठाउँमा आएर मोक्षेश्वर घिमिरेसँग गणित र फलित ज्योतिष पढ्न थाले । त्यस बेलामा उनले मुहूर्त्त मार्तण्ड र चमत्कारचिन्तामणि को अध्ययन गरे । दुराडाँडामा नै बसेको समयमा उपदेश मञ्जरी को सिको गरी बसन्ततिलका र उपजाति छन्द छयासमिस भएको कविता पहिलोपल्ट स्थानीय साहुको प्रशंस गरी लेखे र पसलमा भेला भएका सबैलाई सुनाएर प्रशंसा कमाएका थिए । घिमिरेले सोमनाथ सिग्दालको विरक्त पुष्पाञ्जलीको अध्ययन र पत्र पत्रिकाको अध्ययन गर्नु उनको कवि जीवनको शुरुवातका दिनहरू मान्न सकिन्छ ।^५ वि.स १९९१ सालमा पन्ध्र वर्षको उमेरमा कवि घिमिरेले ज्ञानपुष्प नामक कविता गोरखापत्रमा प्रकाशित गरेर प्रारम्भिक कवि जीवनको थालनी गरे । त्यसैगरी १९९३ सालमा आएर नौ वटा कविताहरूको सङ्ग्रह नव मञ्जरीको प्रकाशन गरे । त्यसपछि उनले आफूलाई कवि घिमिरेका रूपमा स्थापित गर्न सफल भए ।^६

२.१.३ शिक्षा-दीक्षा

माधव घिमिरेको शिक्षा दीक्षा घरायसी परिवेशबाटै प्रारम्भ भयो । उनको परिवार ब्राह्मण भएको हुनाले शैक्षिक वातावरण परम्परित कर्मकाण्डीय परिवेशबाट प्रभावित थियो । उनले विशेष गरी पाँच सात वर्षको उमेरदेखि दुर्गाकवच र चण्डी को अध्ययन शुरू गरे । फुलेबाबासँगको सम्पर्कबाट आठ नौ वर्षको उमेरमा ज्योतिष विद्याको ज्ञान प्राप्त गरे । उनले बाह्र वर्षको उमेरमा पुस्तुनबाट दुराडाँडामा ठुलीआमाका घरमा बसी गणित र फलित ज्योतिषको शिक्षा प्राप्त गरे ।^७ यसैबीच चौध पन्ध्र वर्षको उमेरमा खुदीवेनी तरापु गाउँका पोखरेल परिवारमा उनको वैवाहिक सम्बन्ध गाँसियो । पुस्तुनको गाउँबाट शिक्षाका लागि

५. ऐजन, पृ ६६-६८ ।

६. घनश्याम दहाल, राजेश्वरी खण्डकाव्यको कृतिपरक अध्ययन, (अप्रकाशित शोधपत्र नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर, २०५५) पृ. ४ ।

७. लेखप्रसाद न्यौपाने, माधव घिमिरेको खण्डकाव्यमा अलङ्कार योजना, (अप्रकाशित-पीएच.डी) शोधपत्र, त्रि.वि.२०६३) पृ. १२१ ।

भौतारिएका घिमिरेले खुदीवेनीमा केही राहत पाए । उनको शिक्षा आर्जन गर्ने यात्रा वि.स. १९९३ मा काठमाडौंको रानीपोखरी संस्कृत पाठशालामा पुगेर नयाँ गति लियो ।

उनी १९९३ सालमा तीनधारा पाठशालामा प्रवेश गरी प्रथम श्रेणीमा प्रथमा (ढकक्षा) उत्तीर्ण गर्न सफल भए । उनको अन्तिम शिक्षा दीक्षा चाहिँ बनारसको क्विन्स कलेजमा शास्त्री तह उत्तीर्ण गरेर सम्पन्न भयो । त्यसैगरी उनले पुस्तकीय अध्ययनलाई मात्रै प्राथमिकता नदिएर साहित्यिक लेखनलाई पनि प्राथमिकता दिएको पाइन्छ । यसरी माधव घिमिरेको शिक्षा दीक्षा ६ वर्षको उमेरमा पुस्तुनजस्तो गाउँबाट अनौपचारिक रूपमा प्रारम्भ भई पच्चीस वर्षको उमेरमा बनारसको विश्वविद्यालयबाट शास्त्री तह उत्तीर्ण गरेर औपचारिक रूपमा शिक्षा लिने काम टुङ्गियो । तर पनि अनेक तालिम आदिसँगको सम्पर्क र निजी अध्ययनबाट उनी निरन्तर रूपमा शिक्षा दीक्षा लिइरहेको देखिन्छ ।^५

२.१.४ आजीविका

माधव घिमिरेको जीविकोपार्जनको मूल केन्द्रविन्दु जागीर नै हो । उनले वि.स. १९९९ बाट जागिरे जीवन प्रारम्भ गरेका थिए । उनी काठमाडौंमा भाषानुवाद परिषद्मा मासिक रू २५ तलब पाउने गरी १९९९ मा लेखक पदमा काम गर्न थाले । उनी २००१ सालदेखि गोरखापत्रका सह-सम्पादक भई काम गरे । उनले २००५ सालबाट लमजुङको माध्यमिक विद्यालयमा प्रधानाध्यापक भई चार वर्ष काम गरे । वि.स. २०१४ सालमा लमजुङबाट काठमाडौं फर्कि 'कलेज अफ एजुकेशन'मा नेपाली विषयको प्राध्यापक पदमा जागिर खाए ।^६ यसरी घिमिरे २०२८ सालसम्म नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठानका सदस्यका रूपमा जागिर खाए । त्यसपछि उनलाई २०३६ सालसम्म कुनै विशेष किसिमको जागिर उपलब्ध भएको देखिँदैन । यस अवधिमा उनी एकेडेमीका आजीवन सदस्यका नाताले मात्र जागीरे देखिन्छन् । २०४५ सालमा पुनः उनी एकेडेमीको उपकुलपतिका रूपमा जागिरे हुन पुगे भने २०४६ सालमा कुलपति बन्न पुगे । यसरी अनेक क्षेत्र खासगरी शैक्षिक तथा प्राज्ञिक क्षेत्रसँग जोडिएर घिमिरेले आफ्नो

८. ऐजन, पृ. १२१-१२२ ।

९. ऐजन, पृ. १२३ ।

जीवन व्यतीत गरेको पाइन्छ । उनी निम्नमध्यम वर्गीय परिवारबाट एउटा मध्यम वर्गीय शिक्षित परिवारका कोटिमा पुगेको देखिन्छ ।^{१०}

२.१.५ पारिवारिक जीवन

वि.स. १९९० सालतिर चौध पन्द्र वर्षको उमेरमा घिमिरेको विवाह आठ वर्षकी गौरीसित भयो । गौरीसँगको विवाह उनका लागि वरदान सावित भयो । किनभने भने जस्तो उब्जा नहुने लेकाली भेगका गरीब घिमिरेको धनी परिवारसित सम्बन्ध गाँसियो भने अर्को तिर उनी ससुरालीमा बसेर खुदीवेनीको संस्कृत पाठशालामा अध्ययन पनि गर्न पाए ।^{११} वि.स. २००१ सालमा गोरखापत्रमा जागिरे भएपछि मात्र पारिवारिक जीवनको सूत्रपात भएको पाइन्छ । दुई छोरी शान्ति र कान्तिको जन्म भयो । केही वर्ष पछि २००४ सालमा २२ वर्षको रहर लाग्दो उमेरमा आफ्नी पत्नी गौरीको असामयिक निधनले उनमा ठुलो पत्नी वियोग पर्न गयो ।^{१२} २००५ सालमा लमजुङ जिल्लाको दुराडाँडा बस्ने अधिकारीको छोरी महाकालीसँग घिमिरेको दोस्रो विवाह भयो । कान्छी पत्नीबाट पनि चार छोरी र दुई छोराको जन्म भएको देखिन्छ । उनी पारिवारिक जीवनमा धेरै दुःख खेप्दै हाल पारिवारिक वातावरणमा नै लैनचौरस्थित आफ्नै घरमा बसेको पाइन्छ ।^{१३}

२.१.६ सामाजिक जीवन

माधव घिमिरेको जीवनीका केही प्रमुख मोडहरूलाई हेर्दा उनी पहिलो छात्रवासको जीवन, दास्रो भाषानुवाद परिषद र गोरखापत्रको जागिरे, तेस्रो लमजुङदेखि शिक्षक पेसा प्रारम्भ गर्छन् र चौथो रोयल एकेडेमीमा जागिरे भई अवकाश लिन्छन् ।^{१४}

१०. ऐजन, पृ. १२४-१२५ ।

११. भानुभक्त पाखरेल, पूर्ववत् , पृ. ६८ ।

१२. घनश्याम दहाल, पूर्ववत् , पृ. ५ ।

१३. ऐजन, पृ. ६ ।

१४. लेखप्रसाद निरौला, पूर्ववत् , पृ. १३९ ।

गौरीको मृत्यूले भौतारिएका घिमिरे २००५ सालमा लमजुडतर्फ नै फर्केबाट सामाजिक जीवनको सूत्रपात हुन्छ।^{१५} उनी लमजुडमा प्रधानाध्यापक छँदा आफूले छात्रवास, बाटो घाटो र स्कूल भवनको निर्माण लगायतका रचनात्मक कार्यहरू गरे। समाज सुधारका अनेक योगदान मूलक कार्यक्रमहरूमा पनि सहभागिता जनाएको पाइन्छ। यसै अवधिमा 'नेपाल भारत मैत्री सङ्घ' को अध्यक्ष हुँदा र त्यसपछि प्रज्ञा प्रतिष्ठानमा संलग्न रहँदा उनीबाट समाजले विभिन्न प्रकारको वौद्धिक एवं रचनात्मक सहयोग प्राप्त गरे। विद्यालयका प्रधानाध्यापक रहदा पनि उनी आफैँ गाउँ गाउँ डुली सफाई आन्दोलनमा सरिक भई सामाजिक व्यक्तित्वको परिचय प्रदान गरेका थिए। प्रजातान्त्रिक विचारधारामा उभिएका घिमिरेले सातदिन सम्मको जेलजीवन भोगी सामाजिक व्यक्तित्वको परिचय दिएका छन्।^{१६}

२.१.७ साहित्यिक जीवन

विशिष्ट कृतिको सिर्जना गरेर नेपाली साहित्यलाई अघि बढाउने काम कवि घिमिरेले गरेका छन्। १९७४ सालपछि एकातिर कवि शिरोमणि लेखनाथ पौड्यालले आफ्ना खारिएका, माभिएका मीठा कृतिहरूको क्लासिकल परम्पराको प्रतिनिधित्व गरिरहेका थिए। अर्कोतिर १९९१ देखि महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र सिद्धिचरण श्रेष्ठले रोमान्टिक धाराको प्रतिनिधित्व गरिरहेका थिए। यसै अवधिमा घिमिरेले १९९२ सालमा ज्ञानपुष्प नामक कविता प्रकाशन गरी साहित्यिक जीवनको प्रारम्भ गरे र उनको साहित्यिक जीवनको निरन्तरतालाई १९९४ सालको नव-मञ्जरी कविता सङ्ग्रहले अघि बढायो। तर उनको साहित्यिक जीवनको खास प्राप्ती भने गौरी (२००४) खण्डकाव्यकै माध्यमबाट भयो। उनले राष्ट्रिय र सामाजिक भावनाबाट प्रेरित पापिनी आमा, राष्ट्रनिर्माता, राजेश्वरी, जस्ता खण्डकाव्यको रचना गरेका छन्। उनले फुटकर गीत र रचनाहरू पनि लेख्दै गरेको पाइन्छ। तर जे होस् घिमिरेको साहित्यिक जीवनको वृहत उपलब्धि चाहिँ कवि जीवन नै हो।^{१७}

१५. घनश्याम दहाल, पूर्ववत्, पृ. ६

१६. ऐजन पृ. ७

१७. ऐजन ऐजन

२.१.८ साहित्यिक प्रेरणा र प्रभाव

माधव घिमिरेको जन्म प्राकृतिक सम्पदाले भरिपूर्ण भएको पहाडी जिल्लामा भएको थियो । उनले सोही परिवेशमा एघार वर्षे बाल्यकाल बिताउने मौका पाएका थिए । लोकगीतका सुमधुर भाका सुसेलिने पहाडी, निश्छल र मर्मस्पर्शी प्राकृतिक घनाजङ्गलको अनौठो दृश्य बालक घिमिरेका लागि साहित्यिक प्रेरणाको एउटा पक्ष बन्न गयो । पुस्तुन गाउँको जगेराको लेकमा आफ्ना बाबुसँग गोठ बस्दा उनका बाबुले उन्मुक्त रूपले गीतहरू गाएको सुन्न पाएका थिए । त्यहाँको प्राकृतिक दृश्य, मातृवियोग एवं छटपटी, वर्षाकालीन पहाडको एकलो बसाई घिमिरेका लागि साहित्यिक प्रेरणाको प्रमुख स्रोत बनेको देखिन्छ ।^{१५}

यसरी परिवार भित्रै प्राप्त हुने सामान्य पठन पाठनको रूचि, लोक साहित्यको अनुराग, हिउँद वर्षाका पुस्तुन र जगेरामा ओहोरी दोहोरी गर्दा देखिने प्राकृतिक दृश्य एवं ऋतुपरिवर्तनका साथै जगेरामा घना जङ्गलको हुप्प परेको डरलाग्दो परिवेश र त्यसकै विराट रङ्गीचङ्गीमय सौन्दर्यले घिमिरेको कवि जीवनको निर्माणमा ठूलो भूमिका खेलेको अनुभव हुन्छ ।^{१६} घिमिरेका संस्कृत साहित्यका कवि कुलगुरु कालिदास विशेष आदर्श मानिन्छन् । उनी साहित्य सिर्जनाका क्रममा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र बङ्गाली ख्यातिप्राप्त साहित्यकार रवीन्द्रनाथ टेगोरबाट पनि प्रेरणा र प्रभाव ग्रहण गरेको देखिन्छ । त्यसैगरी उनी अङ्ग्रेजी साहित्यका परिष्कारधर्मी स्वच्छन्दतावादी कवि किट्सका सन्निकट देखिन्छन् । उनले समय समयमा ग्रहण गरेको विभिन्न प्रेरणा र प्रभाव लगायत उनको निजी जीवनका घटनाहरू साहित्य सिर्जनाको कारण बन्दै आएको देखिन्छ ।^{१७}

२.१.९ पुरस्कार तथा सम्मान

घिमिरेको जीवनमा सम्मान तथा पुरस्कारको कुरा गर्नु पर्दा वि.स. २००४ सालमा काठमाडौँमा सम्पन्न कविता प्रतियोगितामा उनले प्रथम पुरस्कार प्राप्त गरे । २०२२ सालमा 'विशिष्ट ऐकेडमी पदक'बाट सम्मानित हुन पुगेका थिए । त्यसरी नै उनी २०३२

१८. ऐजन, पृ. १२७ ।

१९. भानुभक्त पोखरेल, पूर्ववत् , पृ. ६६ ।

२०. लेखप्रसाद निरौला, पूर्ववत् , पृ. १२७ ।

सालमा 'गोरखा दक्षिणबाहु द्वितीय' र २०३३ सालमा 'त्रिभुवन प्रज्ञा पुरस्कार'बाट सम्मानित हुन पुगे । उनलाई २०५१ सालमा 'मोतीराम साहित्य पुरस्कार' र सिलसिला साहित्य परिवारद्वारा रथ यात्रा गरियो ।

वि.स. २०५२ सालमा 'साभा पुरस्कार', २०५६ सालमा 'भूपालमान सिंह प्रज्ञा पुरस्कार', २०५६ सालमा नै 'सुप्रवल गोरखा दक्षिण बाहु प्रथम', २०५७ सालमा 'वसुन्धराश्री' पुरस्कारबाट पुरस्कृत र 'श्री ५ वीरेन्द्र ऐश्वर्य सेवा पदक' र २०५९ सालमा 'राष्ट्रिय प्रतिभा पुरस्कार' आदिबाट सम्मानित हुन् पुगे । यी बाहेक उनलाई २०६० सालमा राष्ट्रिय अभिनन्दन र राष्ट्रकविको उपाधिसमेत प्रदान गरियो । यसरी राष्ट्रकवि माधव घिमिरे समय समयमा विभिन्न क्षेत्रबाट पुरस्कृत तथा सम्मानित हुँदै आएका छन् ।^{२१}

२.२ माधव घिमिरेको व्यक्तित्वको सङ्क्षिप्त रूपरेखा

मानिसको व्यक्तित्व निर्माणमा उसका जीवनमा आउने घटना, जीवनभोगाइका विभिन्न पाटा, परिवेश, पारिवारिक पृष्ठभूमि सामाजिक साँस्कृतिक रूचि, पेसा, शिक्षादीक्षा आदिले उल्लेखनीय सहयोग पुऱ्याएको हुन्छ । कवि माधव घिमिरेको साढे आठ दशक भन्दा बढी समयको जीवन अवधिमा शैक्षिक, प्रशासनिक, सामाजिक तथा साहित्यिक व्यक्तित्वको आधारशिला उपर्युक्त प्रक्रियाबाट निर्माण भएको अनुभव हुन्छ ।

२.२.१ फुटकर कविव्यक्तित्व

घिमिरे पहिलो पटक १९९२ सालमा कविता ज्ञानपुष्पका माध्यमबाट नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेका हुन् । त्यसैगरी १९९४ मा फुटकर नौ वटा कविताहरूको सङ्ग्रह नवमञ्जरीको प्रकाशन गरेका थिए । जसमा उनले वसन्ततिलका, अनुष्टुप र शार्दूलविक्रीडित छन्दहरूको प्रयोग गरेका छन् ।^{२२} त्यसपछि उनको कविता लेखनले निरन्तरता पाइरहे पनि २०६० सालमा मात्रै अर्को चैत-वैशाख नामक कविता सङ्ग्रह प्रकाशित भएको पाइन्छ । यसमा १९९९ देखि २०६० सम्मका कविताहरू सङ्कलित छन् ।

२१. ऐजन, पृ. १२५ ।

२२. ऐजन, पृ. १३३ ।

पद्यलयका अनेक ठाँचाहरूमा सङ्कलित अनेक प्रकृतिका कविताहरू यससङ्ग्रहमा समेटिएका छन् । स्वच्छन्दतावादी भावधाराभिन्न परिष्कारपूर्ण शैलीद्वारा रचिएका उनका कविताहरू लालित्यपूर्ण, गेयगुण र लोकप्रिय रहेका छन् । यी वाहेक विभिन्न पत्र पत्रिकामा अद्यावधि फुटकर रचना प्रकाशित हुँदै रहेकाले उनी फुटकर कविव्यक्तित्व हुन् ।^{२३}

२.२.२ खण्डकाव्यकार व्यक्तित्व

कवि धिमिरेको कवित्वलाई अग्रगति प्रदान गर्ने र उनलाई एउटा परिपक्व राष्ट्रिय कविका रूपमा स्थापित गर्ने प्रमुख आधार भनेकै उनको खण्डकाव्यकार व्यक्तित्व हो । वि.स. १९९२ देखि नै फुटकर कवितामा कलम चलाउदै कवित्व सिद्धितर्फ लम्किएका धिमिरेले प्रियपत्नी गौरीको निधनपछि उत्पन्न शोकसन्तप्त अवस्थाबाट खण्डकाव्य लेखनलाई मूर्तता दिएका छन् ।^{२४} त्यसपछि उनको खण्डकाव्य लेखनले निरन्तरता पाई रहयो । जसको फलस्वरूप निम्नलिखित खण्डकाव्यहरू प्रकाशनमा आए - नयाँ नेपाल, पापिनी आमा, बोराको परदा, राष्ट्रनिर्माता, धर्तीमाता, गौँथली र गजधम्मे, इन्द्रकुमारी हुन् । उनले ऐतिहासिक, सामाजिक र राष्ट्रिय विषयवस्तुलाई शास्त्रीय तथा लोकलयका माध्यमबाट रचना गरेका छन् । यद्यपि सङ्ख्यात्मक दृष्टिले कविताहरू भन्दा खण्डकाव्यहरू न्यून होलान् तापनि गुणात्मकताका दृष्टिले उल्लेख्य रहेका पाइन्छन् ।

उनका खण्डकाव्यहरूले नेपाली राष्ट्रियता, मानवीय मूल्य, प्रेमप्रणयको अमरता, प्राकृतिक सौन्दर्य, दार्शनिक चिन्तन आख्यानगत उपर्युक्तता र रसभाव एवं शैलीगत सफलता पाएका छन् । यसरी हरेक काव्यमा नयाँ नयाँ विशेषताहरू पाइनु एवं कवित्व-सिद्धिले सफलता पाउदै जानुबाट पनि उनको खण्डकाव्यकार व्यक्तित्व सर्वाधिक प्रभावशाली रहेको स्पष्ट हुन्छ ।^{२५}

२३. घनश्याम दहाल, पूर्ववत् , पृ. ६

२४. भानुभक्त पोखरेल , कवि धिमिरेको रचनायोग, ललितपुर सा.प्र, २०४९ पृ. १८९

२५. लेखप्रसाद निरौला, पूर्ववत् , पृ. १३४

२.२.३. गीतिनाटककार व्यक्तित्व

नेपाली साहित्यमा गीतिनाटक लेखनको परम्परा अत्यन्त सीमित मात्रामा रहेको पाइन्छ । माधव घिमिरेले आफ्नो साहित्यिक यात्राको मध्यवर्ती प्रहरबाट गीतिनाटक लेखनतर्फ सहभागिता देखाएका छन् । उनले सोरठी र घाटु, वालुन र कृष्णचरित्रजस्ता गाउँमा बोलिने गीत र नृत्य मिसिएका लोकनाटक, कान्तिपुर, भक्तपुर र ललितपुरमा हुने शास्त्रीय नृत्य आदिका कारणले गीतिनाटक लेखनको थालनी गरेका हुन् । उनको काव्य जगतमा गौरी को प्रभाव जतिकै गीतिनाट्य जगतमा मालती मङ्गले को प्रभाव रहदै आएको छ ।^{२६} उनको प्रसिद्ध गीतिनाटक शाकुन्तला पछि, मालती मङ्गले, विषकन्या, अश्वत्थामा, हिमालपारी हिमालवारी, देवकी, बालकुमारी जस्ता आधादर्जन भन्दा बढी गीतिनाटकहरू प्रकाशित भएका छन् । ऐतिहासिक, पौराणिक र सामाजिक जुनसुकै विषयवस्तुलाई लिएर लेखिएका गीतिनाटकहरू भए पनि तिनमा आख्यान पात्रविधान संवाद, अभिनय र भाषाशैलीको समुचित व्यवस्थापन पाइन्छ । यसरी घिमिरेका नाटकहरूले छुट्टै गरिमामय स्थान ग्रहण गर्न सफल भएका छन् !^{२७}

२.२.४ गीतकार व्यक्तित्व

घिमिरेको बहुमुखी व्यक्तित्व भित्र गीतकार व्यक्तित्व पनि पर्दछ । १९९५ देखि उनले गीतहरूको औपचारिक लेखन प्रारम्भ गरे । उनको 'स्वदेशी गीत' नामक गीत पहिलो गीतको रूपमा देखा पर्‍यो । त्यसपछि उनले 'कोइली करायो' नामक गीत रचना गरे । एउटा प्रसिद्ध गीतसङ्ग्रह किन्नर किन्नरी(२०३३) प्रकाशित भएका छन् । जसमा २००३ देखि २०३३ साल सम्मको विभिन्न पत्र पत्रिकामा प्रकाशित एक सय पचास वटा उनका गीतहरू समेटिएका छन् ।^{२८} 'गाउँछ गीत नेपाली' जस्ता कतिपय गीतहरू रेडियो नेपालबाट प्रसारित भईरहन्छ ।

२६. ऐजन, पृ. १३५ ।

२७. ऐजन, पृ. १३६ ।

२८. ऐजन, पृ. १३७ ।

नेपाली चलचित्र मनको बाघमा पनि घिमिरेका मार्मिक गीतहरू प्रस्तुत भएका छन् । उनका गीतहरूमा चिन्तनशीलता, राष्ट्रिय संस्कृति र गौरवको अभिव्यक्ति, समाजिक अनुभूतिप्रधान पाइन्छ ।^{२९}

२.२.५ निबन्धकार व्यक्तित्व

माधव घिमिरेको प्रमुख व्यक्तित्व निबन्धकार होइन् तापनि छुटपुट केही निबन्धात्मक लेखहरूको लेखनका कारण उनलाई निबन्धकार व्यक्तित्वको रूपमा पनि गणना गर्न सकिन्छ । यद्यपि निबन्ध सम्बन्धी कुनै खास *दखिजक'फल* पुस्तककार कृति नभए पनि निजात्मक अभिव्यक्तिलाई साहित्यिक रूप भने दिएका छन् ।^{३०} उनका आफ्नै बाँसुरी आफ्नै गीत र चारु चर्चा मा कतिपय गद्यलेखहरू, भूमिकाहरू, अर्न्तवार्ताहरू, प्रवचनहरू, समीक्षात्मक टिप्पणी र साहित्यिक चिन्तनहरू सङ्कलित भएका छन् । उनका निबन्धहरूमा पूर्वीय चिन्तन साहित्यिक सिद्धान्तको पुनर्व्याख्या, प्रकृति, राष्ट्रियता, दार्शनिकता र सास्कृतिक वैभव तथा आदर्शका कुरालाई प्रमुख स्थान दिएका छन् । अत्यन्त परिष्कृत र भावुकताका बीच उनका निबन्धात्मक लेखहरू प्रकाशित भएको पाइन्छ । जे होस् घिमिरे नेपाली साहित्य धरातलमा निबन्धकारका रूपमा समेत परिचित छन् ।^{३१}

२.२.६ बालसाहित्यकार व्यक्तित्व

नेपाली साहित्यकारका बालसुलभ कथाहरू प्राप्त भए पनि बालगीतहरूको अभावग्रस्त अवस्थामा घिमिरेले स-साना बालकविता र बालगीतहरू दिएर योगदान पुऱ्याएका छन् । उनका घामपानी, बालालहरी र सुनपङ्खीचरी जस्ता तीन ओटा बालरचना सङ्ग्रह प्रकाशित छन् ।^{३२}

२९. घनश्याम दहाल , पूर्ववत् , पृ. ७ ।

३०. ऐजन, पृ. ८ ।

३१. लेखप्रसाद निरौला, पूर्ववत् , पृ. १३६ ।

३२. घनश्याम दहाल, पूर्ववत् , पृ. ८ ।

उनले बालमानसिकता बुझेर उनीहरूको रूचि, अनुभव एवं प्रकृतिका आधारमा आफ्ना बालगीतहरू रचना गरेका छन् । घिमिरेले विशेष गरी नेपाली ग्रामीण भेकसँग सम्बन्धित स-साना विषयवस्तुलाई समेत छरितो ढङ्गबाट प्रस्तुत गर्न सक्नु उनको बालसाहित्यकार व्यक्तित्व हो ।^{३३}

२.२.७ अनुवादक व्यक्तित्व

घिमिरेले कवितात्मक अभिव्यक्तिको आभ्यासिक चरणमा अनुवादतर्फ पनि आफ्नो कलम दौडाएको पाइन्छ । उनले सर्वप्रथम संस्कृतका महान नाटककार श्रीहर्षको **नागानन्द** नाटकलाई २००२ सालमा नेपालीमा अनुवाद गरेर अनुवादकको परिचय दिएका थिए ।^{३४} त्यसपछि उनले 'ऋग्वेद' को ऋचाहरूको अनुवाद गरेर प्रस्तुत गरे । उनले **पृथ्वीसूक्तलाई धर्तीमाता** (२०३०) काव्यका रूपमा अनुवाद गरे ।^{३५} यी बाहेक बङ्गाली र हिन्दीबाट रवीन्द्रनाथ टेगोरको पाँच छ ओटा गीतहरूको अनुवाद गरेका छन् । यसरी माधव घिमिरेमा अनुवादकला नितान्त मौलिक प्रकृतिको रहेको छ ।

२.२.८. शिक्षक व्यक्तित्व

माधव घिमिरेको जीवनको एक **दशक** पाटो शिक्षक व्यक्तित्व पनि हो । आर्थिक दृष्टिले निम्नमध्यम वर्गमा जन्मिएका घिमिरेलाई जागीर खानु एउटा आधारभूत आवश्यकता थियो । वि.स. २००५ सालदेखि लमजुङको एउटा विद्यालयमा शिक्षक पेशामा संलग्न भई सार्वजनिक रूपमा आफ्नो शिक्षक व्यक्तित्वलाई प्रकट गरेका हुन् । घिमिरेले लमजुङमा शिक्षण पेसालाई अत्यन्त सफलताका साथ पुरा गरेका हुनाले काठमाडौं फर्केर 'शिक्षक शिक्षण केन्द्र' मा शिक्षक भई काम गर्ने मौका प्राप्त गरे । पछि सो संस्था 'कलेज अफ एजुकेशन'मा परिणत भएपछि त्यसको प्राध्यापक बन्न पुगे ।^{३६}

३३. लेखप्रसाद निरौला, पूर्ववत्, पृ. १३६ ।

३४. घनश्याम दहाल, पूर्ववत्, पृ. ८ ।

३५. लेखप्रसाद निरौला, पूर्ववत्, पृ. १३६ ।

३६. ऐजन, पृ. १३८ ।

यसरी माधव घिमिरे आफ्नो कालमा विभिन्न व्यक्तित्व निर्वाह गरेका छन् । निम्नमध्यम स्तरका परिवारमा पुस्तुन जस्तो अभावग्रस्त गाउँमा जन्मिएर पनि आफ्नै श्रम साधना र सङ्घर्षशीलताद्वारा नेपाली साहित्यको अत्यन्त लोकप्रिय, स्तरीय र अमर साहित्यकार बन्न सफल भएका छन् । नेपाली साहित्यको इतिहासमा आफूलाई एक उज्ज्वल नक्षत्रका रूपमा चम्काउन सक्नु घिमिरेको दृढ आत्मशक्ति र प्रबल व्यक्तित्वको प्रतिफल भन्न सक्छौं ।

तेस्रो परिच्छेद : आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यमा नारीपात्र

३.१. परिष्कारवाद र परिष्कारवादी नेपाली खण्डकाव्यमा नारीपात्र

पाश्चात साहित्य समालोचनाका क्षेत्रमा प्रचलित Classicism को नेपाली रूपान्तर नै परिष्कारवाद हो । यसकालागि नेपाली साहित्यमा शास्त्रीयतावाद, अभिजात्यवाद, क्लासिकलवादका नामले पनि चिनिन्छ । अङ्ग्रेजीको Classicism को व्युत्पत्तिचाहिँ ल्याटिन भाषाको Classicus बाट भएको हो । जसको अर्थ प्रथम श्रेणीको व्यक्ति वा वस्तु भन्ने हुन्छ ।^{३७} अङ्ग्रेजीको Classicism शब्दको निर्माण वा व्युत्पादनमा विशेषतः Classicus र Classics शब्दहरूको भूमिका उल्लेख्य देखा पर्छ । यस सन्दर्भमा Clssicus शब्दको प्रथम प्रयोग ई.पू.दोस्रो शताब्दीमा ल्याटिन लेखक ओलस जेलिअसले आफ्नो ग्रन्थ नोक्टस एटिक्समा लेखक दुई प्रकारका हुन्छन् भन्ने सन्दर्भमा गरेका छन् ।^{३८} शास्त्रीय नियमबद्धता, रूपगत स्थिरता, अनुशासन वाकसंगम, सत्यनिष्ठा र बुद्धिविवेकको प्रयोग आदिलाई साहित्य चिन्तनका विशिष्ट पक्ष मानिन्छ । होरेस भन्दा पूर्व प्लेटो र एरिस्टोटलले यसको विजारोपण गरे तापनि उनीहरूप्रति साहित्य चिन्तनमा निकै ह्रास आएको थियो । यहि ह्रासोन्मुखी परिस्थितिमा होरेस आफ्नो ग्रन्थ Ars poetica मा काव्यशास्त्रको प्रबल प्रयोग गरी प्राचीन सिद्धान्तहरूको अनुसरण र अनुकरण गरी परिष्कारवादलाई स्पष्ट रूपमा अगाडि ल्याउने काम भयो ।^{३९} यसरी इस्वीपूर्व पहिलो शताब्दीमा होरेसद्वारा प्रवर्तन गरिएको परिष्कारवादी चिन्तनको प्रभाव इस्वी पाँचौँ शताब्दीसम्मको युरोपेली साहित्य सिर्जना र साहित्य चिन्तनको दृष्टिले अन्धकारको युग मानिन्छ ।

३७. मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्,पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्यसिद्धान्त,दो.स. (काठमाडौँ : पुस्तक भण्डार ,२०६३) प्र.२७३ ।

३८. ईश्वरकुमार श्रेष्ठ,पूर्वीय र पाश्चात्य समालोचना : प्रमुख वाद र प्रणाली,चौ.स.(ललितपुर : सा.प्र. २०५४) पृ.१६५ ।

३९. मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् ,पूर्ववत् ,पृ.२७० - २७५ ।

यस अवधिमा परिष्कारवाद मात्र होइन सबै खाले साहित्य, कला, चिन्तन सुषुप्त रहेको थियो ।^{४०} समग्रमा सहज, स्पष्ट, सुव्यवस्थित, सुसङ्गत, नियमबद्ध आदि गुण वा विशेषता पाइने कृतिलाई परिष्कारवादी साहित्य मानिन्छ । पाश्चात्य साहित्यमा परिष्कारवादी लेखकहरूमा वेलायतका बेन जोन्सन, जोन ड्राइडेन, अलेक्जेंडर पोप, फ्रान्सका कोर्नेल, रेसिन, मोलायर, जर्मनीका फ्रेडरिक होल्डरलिन, गेटे आदि हुन् ।^{४१} यसरी परिष्कारवादले विभिन्न मान्यताहरू प्रयासपूर्ण निर्मित अनुकरण वस्तुनिष्ठता, आत्मसंयम, सार्वभौमिकता परम्पराप्रति सजगता जस्ता कुरालाई अवलम्बन गरेको हुन्छ ।

आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यको क्षेत्रमा परिष्कारवादी धाराको मुख्य समयावधि भनेको वि.स. १९७३ देखि १९९० सालसम्मको कालखण्डलाई मानिन्छ । यद्यपि उत्तरवर्ति समयमा पनि यस धाराको प्रयोग गरी कवि प्रतिभाहरूले खण्डकाव्यात्मक सिर्जना गरिरहेका छन् । १९७३ सालमा लेखनाथ पौड्यालले १९६५ को ५० श्लोके वर्षा विचार लाई ३०० श्लोके ऋतु विचार मा परिणत गरी प्रकाशन गरेपछि आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यको चरण प्रारम्भ भयो । यस काव्यमा ६ ऋतुको बीचमा हुने ऋतु परिवर्तनको शृङ्खलालाई प्रस्तुत गरेको छ तथा प्रकृतिलाई मानवीकरण गरी परम्परित आदर्श नारीपात्रका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । यसरी आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यका पहिलो चरणमा परिष्कारवादी कृतिहरूको रचना भएको पाइन्छ । यस धाराका मुख्य कवि र खण्डकाव्यहरूमा निम्नानुसार पर्दछन्, लेखनाथ पौड्यालको ऋतु विचार, बुद्धिविनोद, सत्यकालि संवाद, चक्रपाणि चालिसेको मच्छिन्द्रनाथको कथा, प्रेमप्रसाद भट्टराईको विरक्त पुष्पाञ्जली, सती सावित्री, महानन्द सापकोटाको मनलहरी, माधवप्रसाद देवकोटाको हुस्सू पथिक, रु रु गौरव आदि ।^{४२} यस धाराका कविहरूले माध्यमिक कालिन आदर्शहीन, मूल्यहीन र नैतिकहीन प्रवृत्तिका विरुद्धमा मूल्यवान, आदर्शवान, नैतिकवान् विचारहरू प्रस्तुत गरेका छन् ।

४०. ऐजन्, पृ. २७२ ।

४१. ऐजन्, पृ. २७३ ।

४२. महादेव अवस्थी, आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विर्मश, (कीर्तिपुर: इन्टेलेक्चुअल्ज बुक प्यालेस, २०६४), पृ. ६५ ।

यी खण्डकाव्यहरूमा साँस्कृतिक जागरण, सामाजिक सुधार र नैतिक अध्यात्मिकताका स्वरलाई कविताका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्ने काम गरेका छन् । यसरी नेपाली खण्डकाव्य परम्परामा परिष्कारवादी धाराको वरण गरी रचिएका खण्डकाव्यहरूमध्ये ज्यादाजसो आख्यानरहित कोषकाव्यात्मक ढाँचाका रहेका छन् । जस्तै **तर्पण, यशस्वी शव** इत्यादि ।^{४३} यस धाराका कविहरू मध्ये महानन्द सापकोटाले देखाएको सामाजिक यथार्थबोध र समाज सुधारको सञ्चेतना बालकृष्ण समले अंगालेको ऐतिहासिक द्वन्द्ववादी भौतिक चिन्तनमा प्रगतिवादी स्पर्श भेटिन्छ ।

नेपाली साहित्यका परिष्कारवादी धाराका प्रायः जसो कविहरू संस्कृत साहित्यबाट प्रभावित छन् । यस धारामा स्तरीय एवम आकार प्रकारका दृष्टिले खण्डकाव्यको संज्ञा दिन सकिने खण्डकाव्य लेखिएका छन् । यस धारा सम्पूर्ण खण्डकाव्यमा कवितातत्व वढी र आख्यान तत्व कम पाइन्छन् ।^{४४} ऋतु विचारमा प्रकृतिको अनेकतामा एकता छ र एकतामा अनेकता छ । लेखनाथ पौड्यालद्वारा लिखित यस खण्डकाव्यमा प्रकृतिको चित्रण र सामाजिक चित्रण दुवै गरेका छन् ।^{४५} परिष्कारवादी धाराका पहिलो खण्डकाव्यका रूपमा आएको ऋतु विचारमा साँस्कृतिक, धार्मिक, नैतिकजस्ता प्राचिन विषयवस्तु समावेश गरेपनि मानवीय नारीपात्रलाई यहाँ उपस्थित गरेका छैनन् तर प्रकृति वर्षालाई मानवीकरण गरी नारीपात्र बनाई प्रस्तुत गरेका छन् । परिष्कारवादी छन्दकाव्यहरूमा माधवप्रसाद देवकोटाको २०१० सालमा प्रकाशित खण्डकाव्य **हुस्सु पथिक** ले केही मात्रामा नारीपात्रलाई समेट्ने प्रयास गरेका छन् । यस खण्डकाव्यमा आएको प्रमुख नारीपात्र हुन् थाकाल्नी । उसले खण्डकाव्यमा नायकका रूपमा उपस्थित लाहुरेलाई आफ्नो रूप, सौन्दर्य र यौवनको डोरीले आफ्नोबसमा पार्न सफल हुन्छे । आफ्नो स्वार्थ पुरा गरेपछि उसले लाहुरेलाई छाडि दिन्छे ।

४३. ईश्वरीप्रसाद गैरे, **आधुनिक नेपाली खण्डकाव्य र महाकाव्य**, (कीर्तिपुर : न्यू हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज, २०६०) पृ. २०५ ।

४४. ऐजन्, पृ. २०६ ।

४५. राममणि रिसाल, **नेपाली काव्य र कवि**, (ललितपुर : सा.प्र.२०५८) पृ. १७४।

यस खण्डकाव्यमा नारीपात्रलाई कम *दख्नु* दिए पनि एक चलाख र स्वार्थीका रूपमा उपस्थित गराएको छ ।^{४६} अर्को परिष्कारवादी धाराका खण्डकाव्यमा माधवप्रसाद देवकोटाकै **रू रू गौरव** लाई लिन सकिन्छ । यस काव्यमा नारीपात्रलाई कसरी प्रस्तुत गरिएको छ भनी यहाँ विश्लेषण गरिएको छ । यस खण्डकाव्यको पहिलो खण्डमा मानवीय नारीचरित्रसँग मेल खाने व्यवहार देखाई रू रू नामक मृगलाई प्रस्तुत गरेका छन् । जसले एउटी नारीले आफ्नो बालकलाई दुध चुसाउने देखि हरेक कुरामा ख्याल गर्छे त्यसरी नै त्यस पोथी मृगले इन्द्र र अप्सराद्वारा बच्चा जन्माई जंगलमा छाडी गएको बालिकालाई आफ्नो सन्तान जस्तै गरी राखेका छन् ।^{४७} रू रू एक अनाथ बालिकाका रूपमा जंगलमा मृगहरूको साथमा पाइएको र ऋषी दम्पतीले आफ्नो छोरी बनाई पालेकी हुन्छे । उसमा सुन्दरता, शुसिल र सर्वगुण सम्पन्न छ । ऊ वैसाली भइसकेकी छे तर उसमा अभै बालापन गइसकेको छैन । उसको आमाले रू रू लाई विवाह गर्नुपर्छ भन्छे तर ऊ विवाह गर्न मान्दिनन् । उता आमाले पति परमेश्वर हो भनी पतिव्रतताको महिमा सुनाउछ तर रू रू विवाह गरेर पराइघर नगई आफ्नो आमाबाबुको घरमा नै बसी उनीहरूको सेवा गर्ने कुरा गर्छे ।^{४८} यसरी प्रस्तुत खण्डकाव्यमा नारीलाई अलिक छुट्टै पहिचानका साथ प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरे पनि रू रू की आमाले रू रू लाई विवाह गर्न कर गरेबाट नारीपात्रलाई परम्परित बनाइएको छ । हाम्रो समाजमा नारी जतिसुकै सक्षम भए पनि उसले विवाह गरेर पराई घर जानुपर्ने कुरालाई यहाँ पनि उद्घाटन गरिएको छ । यसरी प्रस्तुत काव्यले मानवेतर पात्रलाई पनि मानवीकरण गरी नारीपात्रलाई पृथक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

परिष्कारवादी खण्डकाव्यकारहरूले आफ्नो खण्डकाव्यलाई छन्द, शब्द, लय र हरेक कुरामा परिष्कृत र परिमार्जित तर्फ विशेष ध्यान दिएर आफ्ना खण्डकाव्यहरू प्रकाशन गरेका छन् । नारीपात्रलाई भन्दा पनि प्रकृति र समाजलाई विशेष *दख्नु* दिएको पाइन्छ । त्यस मध्येमा पनि कति खण्डकाव्यकारका कृतिमा नारीपात्रलाई भेट्न सकिन्छ ।

४६. ऐजन, पृ. १८१-१८३

४७. महानन्द सापकोटा, **रू रू गौरव** (काठमाडौं : सा प्र २०२३) पृ. २३- २५ ।

४८. ऐजन, पृ. ३६-४० ।

यसरी ती नारीपात्रहरूलाई कतै आदर्श बनाएका छन् भने कतै पौराणिक पुर्नसिर्जन गरेका छन्, कतै यौनकुण्ठा ग्रस्त र स्वार्थी बनाई दिएका छन्। परिष्कारवादी खण्डकाव्यहरूमा नारी चरित्रलाई कम *दख्क*j दिएको पाइन्छ। यस धाराका कविहरूको मूल प्रवृत्ति सामाजिक सुधार, साँस्कृतिक पुर्नजागरण र आध्यात्मिक सुधार गर्न चाहानु रहेको छ। यसरी परिष्कारवादी खण्डकाव्यहरूले नारीलाई परम्परित र केही आदर्श बनाएर प्रस्तुत गरेका छन्।

३.२ स्वच्छन्दतावाद र स्वच्छन्दतावादी नेपाली खण्डकाव्यमा नारीपात्र

स्वच्छन्दतावाद भन्ने शब्द नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा अङ्ग्रेजी Romanticism को नेपाली रूपान्तरण हो। यस शब्दको व्युत्पत्ति ल्याटिन शब्द Romanice हुँदै फ्रान्सेली Romance (प्रेम, वीरता, आदिले भरिएको काल्पनिक लेखन) शब्दबाट भएको हो। पाश्चात्य साहित्यको प्रारम्भमा रोमेली भाषामा लेखिएका कृतिहरूलाई रोमान्स भनिन्थ्यो। जसको अर्थ हल्का, घटिया, असत्य र काल्पनिक हुन्थे।^{४९} अठारौँ शताब्दीमा भएको फ्रान्सेली राज्य क्रान्तिका जनक रूसोको स्वतन्त्रता, समानता र भ्रातृत्वमा आधारित मानवतावादी नाराले स्वच्छन्दतावादको अभ्युदयमा ठूलो भूमिका खेलेको पाइन्छ। यस्तै गरि लेसिड, शिलर, कान्ट आदि जस्ता जर्मन एवम् फ्रेन्च दार्शनिकहरूको दार्शनिक स्थापनाहरूले पनि स्वच्छन्दतावादको अभ्युदयमा उल्लेख्य पृष्ठभूमि प्रदान गरेका छन्।^{५०} यसरी विभिन्न समयमा स्वच्छन्दतावादको अनेक व्यक्तिले अनेक परिभाषा गरे पनि यसको शास्त्रीय अर्थ र परिभाषा धेरै पछि मात्र निर्धारित भएको हो। यसलाई परिष्कारवादका विपरीत प्रवृत्तिको रूपमा चर्चा गर्न थालिए पछि यसको वास्तविक अर्थको निर्धारण भएको हो। अङ्ग्रेजी साहित्यका इतिहासकार एमिल लेगुई तथा कजामियाले परम्परावादी कलाका विरुद्ध नवोन्मेषकारी सौन्दर्यशास्त्रीय सिद्धान्त भनेका छन्। वाल्टरपिटरले अद्भूत र सुन्दरको भव्य मिश्रण मानेका छन्। एवर कम्बेले यसलाई अनुभवबाट आन्तरिक अनुभूति तर्फको प्रयासका रूपमा लिएका छन्।^{५१}

४९. मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले, पूर्ववत्, पृ. २८१।

५०. ईश्वरकुमार श्रेष्ठ, पूर्ववत्, पृ. १७५।

५१. मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले, पूर्ववत्, पृ. २८२।

नवपरिष्कारवादी साहित्यलेखन विरुद्धमा जन्मिएको भावुकता र संवेगलाई प्रधानता दिएर नियमको कडा छेकवारलाई तोडि स्वतन्त्रताको बाटो अन्वेषण गर्नु स्वच्छन्दतावादको मूल प्रवृत्ति हो ।^{५२} स्वच्छन्दतावाद शब्दको पहिलो प्रयोग प्रामाणिक रूपमा इ.१६५४ तिरै इङ्गल्याण्डमा भएको भेटिन्छ । इ. १७९८ मा कलरिज र वर्डस्वर्थको कृति **Lyrical ballads** प्रकाशित भएपछि वेलायतमा स्वच्छन्दतावादको निकै चर्चा भयो ।^{५३} रोमान्सको बीजबाट विकसित प्रवृत्तिलाई रोमान्टिसिजम भन्ने गरिएको छ । आदर्शको ग्रहण गर्ने क्रममा स्थापित भावुकता र संवेगजन्य स्वतन्त्रताको अन्वेषणका नाममा विधि र व्यावहारका यथार्थबाट पलायित भएर जन्मिने प्रतिक्रिया नै स्वच्छन्दतावाद हो ।^{५४}

नेपाली साहित्यको खण्डकाव्यको क्षेत्रमा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र सिद्धिचरण श्रेष्ठका रचनाबाट स्वच्छन्दतावादी धाराको प्रवर्तन भयो । देवकोटा वि.स १९९२ मा **मुनामदन** खण्डकाव्यको प्रकाशनबाट यस धाराको प्रवेश गरायो । २०१६ सालसम्म यही धारानै मुख्य धाराको रूपमा खण्डकाव्य क्षेत्रमा रहिरह्यो । आजसम्म पनि यस धाराको प्रयोग भएका खण्डकाव्यहरू प्रकाशन भइरहेका छन् ।^{५५} स्वच्छन्दतावादी धाराका कृतिहरू प्रकृतिकेन्द्र, रहस्यवाद, मानवतावाद र आत्मावादबाट निर्दिष्ट हुन्छ । देवकोटाले यही मान्यतालाई पूर्वीय वेदान्ती देहात्मवादी चिन्तन तथा श्रीमद्भागवतगीताको कर्मवादी चेतनालाई पनि मिसाई देवकोटाले **मुनामदन** खण्डकाव्यको रचना गरेर आफ्नो मौलिक प्रवृत्ति देखाए ।^{५६} यसरी स्वच्छन्दतावादले विभिन्न मान्यता तथा प्रवृत्ति र विशेषतालाई आत्मासाथ गरेका छन् । स्वच्छन्दतावादको प्रमुख एवं केन्द्रीय मान्यता वैयक्तिकता हो । स्वच्छन्दतावादले निजी, रूचि, व्यक्तिवादी दृष्टि तथा स्वकीय भावना र आत्मापक्षलाई बढी दिन्छन् । यस वादले काल्पनिकता, विद्रोहात्मकता, भावुकता, प्रकृतिप्रेम, सौन्दर्यात्मकता, अदभुतता,

५२. कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, **उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास**, (ललितपुर साभा प्रकासन, २०५६) पृ. १०० ।

५३. ऐजन, पृ. १०१ ।

५४. राजेन्द्र सुवेदी, **नेपाली उपन्यास परम्परा र प्रवृत्ति**, (ललितपुर सा.प्र २०५३) पृ. ८२ ।

५५. महादेव अवस्थी, पूर्ववत्, पृ. ७७ ।

५६. एजन, पृ. ७७।

कृतिमतावाद मुक्ति र मानवतावादी दृष्टिकोणलाई विशेष ~~द्वारा~~दिएको हुन्छ।^{५७}

आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यका क्षेत्रमा स्वच्छन्दतावादी धारामा सम्बद्ध भएका खण्डकाव्य र खण्डकाव्यकारहरूमा निम्न वमोजिम रहेका छन्- लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा-मुनामदन, राजकुमार प्रभाकर, कुन्जिनी, सृजामाता, सिद्धिचरण श्रेष्ठ - उर्वशी, ज्यानमारा शैल, माधवप्रसाद घिमिरे - गौरी, राजेश्वरी, पापिनी आमा, अगमसिंह गिरी-आँसु, युद्ध र योद्धा, मदनमोहन मिश्र, सीताहरण, मोदनाथ प्रश्रित आमाको आँसु आदि खण्डकाव्य र खण्डकाव्यकारलाई प्रमुख रूपमा लिन सकिन्छ।^{५८}

यी खण्डकाव्यहरू मध्ये केही नारीप्रधान प्रमुख खण्डकाव्यमा नारीपात्रलाई कसरी प्रस्तुत गरेका छन् भनी यहाँ विश्लेषण गरिएको छ। जसमध्ये नेपाली खण्डकाव्यमा स्वच्छन्दतावादी धारालाई प्रवेश गराउने लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको मुनामदनलाई लिन सकिन्छ। यस खण्डकाव्यमा प्रमुख नारी चरित्रको रूपमा मुना आएकी छे। मुना मदनको पत्नी हो। उसको आर्थिक अवस्था नाजुक छ तर पनि मुनामा धनप्रति कुनै लोभलालच छैन। उसमा सन्तोषम् परम सुखमको भावना रहेको छ। धनसम्पतिको लोभ गर्ने आफ्नो श्रीमान् मदनलाई मुना 'हातको मैला सुनको थैला के गर्नु धनले, साग र सिस्नु खाएको वेस आनन्दी मनले' भन्दै सम्झाउछे।^{५९}

प्रस्तुत खण्डकाव्यमा मुनालाई एक पतिव्रता पत्नी एवं सुशील बुहारीको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। आफ्नो श्रीमान् ६-६ महिना सम्म उत्तोपत्तो नहुदाँ ऊ निकै चिन्तित हुन्छे तर गुण्डाले फकाउनका लागि नैनीलाई पठाँउदा पनि मुना नैनीलाई उल्टै सतीत्वको पाठ पढाएर फर्काई दिन्छे। गुण्डाले मदन मरेको छलपूर्ण चिठी पठाई उसलाई आफ्नो बनाउने कोशिश गरे पनि मुनाले पतिको यादमा प्राण नै उत्सर्ग गर्छे।^{६०} यसरी मुनाले हाम्रो समाजका सती नारीहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ। मुनाको चरित्रलाई हेर्दा उनी एक

५७. मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत्, पृ. २८९।

५८. महादेव अवस्थी, पूर्ववत्, पृ. ७७-७८।

५९. लावण्यप्रसाद दुङ्गाना र घनश्याम दाहाल, खण्डकाव्य सिद्धान्त र नेपाल खण्डकाव्य, (काठमाडौं : भुडी पुराणप्रकाशन, २०५७), पृ. २४।

६०. लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा, मुनामदन, पच्चीसौं सं, (ललितपुर सा.प्र.२०६५), पृ. १४-३० ।

आदर्शवादी नेपाली समाजको उपज आदर्शपत्नी, शीलवती बुहारी, हिन्दू सतीनारी, आत्मिक सुखशान्ति मै रमाएर बस्न चाहने नारीहरूकी प्रतिनिधिका रूपमा प्रस्तुत भएकी छे । यसप्रकार मुना मदनमा भौतिक सुख सुविधा भन्दा आत्मिक सुख सबैभन्दा ठूलो हो भन्ने कुरालाई देखाएको हुनाले स्वच्छन्दतावादी भावमा समाहित भएको छ ।

यस खण्डकाव्यमा अर्को नारीपात्रको रूपमा नैनी आएकी छे । उसको चरित्र मुनाको चरित्र भन्दा ठीक विपरित रहेको छ । नैनी हाम्रै समाजमा भएकी नारी हो जसमा मूल्यबोध नभएकी, अरूको बहकाउमा बहकिने, अरूको घरवार बिर्गान चाहाने खालको भएकोले उसलाई खलपात्रका रूपमा उपस्थित गराइएको छ ।^{६१}

लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाकै अर्को स्वच्छन्दतावादी खण्डकाव्यका रूपमा कुञ्जिनी लाई लिन सकिन्छ । यस खण्डकाव्यमा प्रमुख नारीपात्रको रूपमा कुञ्जिनी आएकी छे । ऊ भर्खर किशोरी अवस्थामा प्रवेश गरेकी किशोरी हो उसले गाउँकै केटो गोरेसँग प्रेम गर्छे । गोरेपनि उसलाई धेरै माया गर्छे । तर उनीहरूको बीचमा कुञ्जिनीको बाबु ठालुसिंह बाधक बनेर आउछ । उसको इच्छा विरुद्ध अर्के केटोसँग विवाह गर्न लागिन्छ । तर कुञ्जिनीले आफ्नो प्रेमी गोरे बाहेक अरूकसैसँग विवाह नगर्ने दृढ संकल्प अनुसार खोलामा हाम फालेर मर्छे ।^{६२}

प्रस्तुत कुञ्जिनी खण्डकाव्यमा समाजमा नारीले आफू खुसी र इच्छा अनुसार चलनपाई पीडा भोग्नु परेको अवस्थालाई उद्घाटन गरिएको छ । कुञ्जिनीले आफ्नो जीवनसाथी स्वतन्त्र रूपमा रोज्नु पाउने अधिकारलाई प्रयोग गरे पनि पुरा हुन् सकेको छैन । उसले भावानात्मक प्रेममा समर्पित भई जीवन उत्सर्ग गर्नु उसको वाध्यता हो । यस खण्डकाव्यमा नारीपात्रलाई एक निश्चल, सरल हृदय भएकी वचन बद्ध, भावुक प्रेमिका एवं ग्रामीण किशोरीका रूपमा उपस्थित गराइएको छ ।^{६३}

स्वच्छन्दतावादी धाराका समाहित भएर देखा परेको अर्को खण्डकाव्य

६१. राममणि रिसाल, पूर्ववत्, पृ. २६९ ।

६२. ऐजन्, पृ. ४०-४१ ।

सिद्धिचरण श्रेष्ठको **उर्वशी** हो । यस खण्डकाव्यमा नारीपात्रका रूपमा उर्वशी उपस्थित भएकी छे । उर्वशी देवताहरूलाई आफ्नो नाचगान देखाएर आनन्दित पार्ने अप्सरा हुन्छे । ऊ अति राम्री सौन्दर्यकी खानी भएकी आफ्नो रूपको आर्कषणले सबैलाई मन्त्रमुग्ध पार्न सक्ने क्षमताकी छे । देवता देखि राजामहाराजासम्म उसको जोवनलाई पाउन आतुर छ । तर ऊ भने अर्जुनको प्रेममा पागल छे र उसप्रति आर्कषित हुन्छे । उर्वशीको मनभित्र पलाएको इच्छालाई पुरा गर्न मध्यरातमा सोह्रै श्रृङ्गारले सजिएर अर्जुनको शयन कक्षमा पुग्छे । नृत्यका माध्यमले निन्द्रामा मस्त अर्जुनलाई व्युभाँई आफूलाई उपभोग गर्न उत्तेजित पार्ने प्रयास गर्छे । अर्जुनले उसको इच्छालाई पुरा गर्नबाट पूर्ण रूपमा अस्वीकार गर्छ । त्यसपछि उर्वशी आफ्नो वेइजत गरेको देखेर अर्जुनप्रति रूष्ट हुन्छे र घायल सिहिनी भैबनेर अर्जुनलाई स्राप दिन्छे ।^{६४}पितृसत्तात्मक हाम्रो समाजमा नारीको इच्छालाई पुरुषले कहिले पनि बुझ्ने प्रयास गरेन भन्ने कुरालाई देखाउन खोजिएको छ तर पुरुषले आफ्नो इच्छा लागेको समयमा जुन जस्तो अवस्थामा पनि प्रयोग गर्न सक्छ । हाम्रो समाजले नारीको इच्छाआकाक्षाँलाई कहिले बुझ्नेप्रयास गरेन । बरू उल्टै तिनीहरूको भावनालाई दबाउने गरिन्छ । यसरी **उर्वशी** खण्डकाव्यले नारीलाई पुरुषबाट उपेक्षित हुनु परेको नारीपात्रको रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

स्वच्छन्दतावादी धाराका अर्को खण्डकाव्यका रूपमा माधवप्रसाद घिमिरेको **राजेश्वरी** लाई लिन सकिन्छ । यस खण्डकाव्यमा प्रमुख नारीपात्रका रूपमा राजेश्वरी आएकी छे । ऊ राजा रणबहादुर शाहकी जेठी रानी हुन्छे तर ऊ दरबारीय षड्यन्त्रमा परि पतिद्वारा नै हेलम्बुमा निर्वासित भई बस्नु परेको छ । उसभित्र धेरै बाँच्ने इच्छा र देशका लागि केहि गर्ने आकाक्षाँ छ तर राजाको मृत्युपछि उसलाई हेलम्बुबाट भुक्त्याएर काठमाडौँ ल्याई सती जान बाध्य बनाइन्छ ।^{६५} यसरी **राजेश्वरी** खण्डकाव्यमा नारीपात्रलाई एक आदर्श र कुशल गृहणी, पतिपरायण रमणी, परीत्यक्ता सती पत्नी, विधवा नारी र असहाय दयनीय निरह नारीको रूपमा उपस्थित गराईको छ । तत्कालीन समाजमा श्रीमान् मर्दा श्रीमतीले जबर्जस्ती आगोमा होमिएर जीवन उत्सर्ग गर्नुपर्ने र सतीप्रथा जस्तो अमानवीय प्रथा प्रचलनमा रहेको

६५. भानुभक्त पोखरेल, माधव घिमिरेको विशिष्ट खण्डकाव्य, (ललितपुर: सा.प्र २०५६) पृ.४४ ।

कुरालाई टट्कारो रूपमा यस खण्डकाव्यले देखाएको छ । समाजमा नारीले एकदमै दयनीय अवस्था गुर्जानु परेको कुरालाई पनि राजेश्वरी ले स्पष्ट पारेको छ ।

आधुनिक नेपाली स्वच्छन्दतावादी खण्डकाव्यहरूमा प्रस्तुत नारीचरित्रहरू समाजको वास्तविक यर्थाथका बाहक बनेर आएका छन् । ती नारीपात्रहरूले समाजमा विद्यमान कुरीति र कुसंस्कारको विद्रोह पनि गरेका छन् । यसरी नारीले समाजमा स्वइच्छाले एंव स्वतन्त्रपूर्वक बाँच्न पाउनु पर्छ भन्ने कुरालाई स्वच्छन्दतावादी धाराका खण्डकाव्यले अभिव्यक्त गरेको छ ।

३.३ प्रयोगवाद र प्रयोगवादी नेपाली खण्डकाव्यमा नारीपात्र

सभ्यताको विकासक्रममा युग बदलिन्छ र चेतनाको नवीन आभा उदाउदँछ । जसले नयाँ स्वरूपको प्रादुर्भाव हुन्छ । हरेक युगको चेतना र युगीन दर्शन आफ्नो अभिव्यक्ति दिनका लागि उपर्युक्त आयामको खोजीमा लाग्दछ । साहित्यमा पनि नयाँ मोड, छट्पटी, परिवर्तनको चाहना प्रस्तुत गर्ने अवसरको बाटो खोजी गर्दा प्रयोगको सुरुआत हुन्छ । प्रयोग साहित्यको ऐतिहासिक विवशता पनि हुन सक्छ । यसरी साहित्यिक रूढिलाई तोडेर नयाँ परम्पराको निर्णय नै प्रयोगवाद हो ।^{६६} पाश्चात्य जगत्मा देखा परेका नवीन चिन्तन विसङ्गतिवाद, अस्तित्ववाद, अतिथर्थाथवादबाट अभिप्रेरित भएर प्रयोगवादी कविहरूले काव्य सिर्जना गरेका छन् । यसैले प्रयोगवादी कविहरू अवचेतन लेखन वा अर्मूत लेखनमा रूचि राख्दै संरचना र आख्यानको प्रयोग गर्दै लामो कविताको सिर्जना गर्न थाले ।^{६७}

यसरी प्रयोगवादले प्रवृत्तिको नयाँ दिशा पहिल्याउने ढोका खोल्छ र परीक्षण गर्दछ । यसको प्रगतिमा आस्था रहन्छ, किनभने गतिशीलता यसको प्राण र नवीनताको मुटु हुन्छ । अरूले बनाएको मूलबाटोमा दौडनाको साटो प्रयोगवादमा नयाँ गोरेटोको निर्माण गर्ने प्रयास हुन्छ भने नयाँ कथ्य र नयाँ शिल्प अंगालेर साहित्यको सिर्जना गर्ने काम प्रयोगवादी धारामा गरिन्छ ।^{६८}

६६. कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, पूर्ववत् .पृ. १५२- १५३।

६७. ईश्वरीप्रसाद गैरे, पूर्ववत्, पृ. २१२ ।

६८. कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, पूर्ववत्, पृ. १५३ ।

प्रयोगवादले आफ्नो काव्यकृति हरेक पङ्क्तिमा अर्थिनु पर्ने कुरामा असहमत राख्छन् । सम्पूर्ण कविताले दिने समष्टि प्रभाव Total impression मा यिनीहरू विश्वास राख्दछन् ।^{६९}

नेपाली कविताका समष्टि परम्परामा प्रयोगवादी धाराको प्रवर्तन २०१७ सालतिर मोहन कोइरालाले गरेको भए पनि त्यसै धाराका लामा कविताको सिर्जनात्मक प्रवर्तनमा भने जगदीश शमशेर राणाको कान्छी शहर जान्छे र मदन रेग्मीको आजजुजे पहाड र घाँउको आँखा २०२१ सालमा प्रकाशित भएको लामा कविताले नेपाली खण्डकाव्यको पश्चिमी लामोकविता धर्मी प्रयोगवादी धाराको नवप्रवर्तन गरेका छन् ।^{७०} मोहन कोइरालाले शुरू गरेको प्रयोगवादी धाराका खण्डकाव्यहरू पूर्ववर्ती भन्दा उत्तरवर्ती समयमा आएर निकै गहकिला छन् । जसमा मोहन कोइरालाको सूर्यदान, लेक, पलड नं. २१, नुन शिखरहरू, नदी किनारका माभी पर्दछन् । यस धाराका अन्य खण्डकाव्यहरूमा मदन रेग्मीको आजजुजे पहाड र घाँउको आँखा, ईश्वर बल्लभको मेरी आमाले आत्महत्या गरेको देश, एउटा सहरको किनारमा, अग्निद्वीप, असीत राईको अक्टोपस, कणाद महर्षिको पग्लेका लाभाहरू, रत्न शमशेर थापाको क्षितिजको भुत्ला आज बोकाको सपनामा लाई मुख्य रूपमा लिन सकिन्छ, ।^{७१}

यी प्रयोगवादी खण्डकाव्यहरू मध्ये केही प्रमुख खण्डकाव्यमा नारीपात्रलाई कसरी प्रयोग गरिएको छ भनी केलाउने प्रयास यहाँ गरिएको छ । जस मध्ये मोहन कोइरालाको नदी किनारका माभी लाई लिन सकिन्छ । जसमा नदिलाई भोगको मैदान मानेर त्यससँग खेलन निस्कने नेपालको एक जाती माभीहरूको सार्वदेशीय र सार्वकालीन अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । नेपालको सुनकोशी नदीको किनारका नदीपुत्र माभीहरूको जीवनको आचरण र जीवन भोगाईलाई काव्यमा प्रमुख विषयवस्तु बनाएको छ । यसरी कविले आफ्नो काव्यमा कुनै एक जातिको प्रयोग गरेर तिनीहरूको सम्पूर्ण जीवनप्रक्रिया र रीति

६९. ईश्वरीप्रसाद गैरे, पूर्ववत्, पृ. २१३ .

७०. महादेव अवस्थी, पूर्ववत्, पृ. ७९ ।

७१ ईश्वरीप्रसाद गैरे, पूर्ववत्, पृ. २१२ ।

संस्कारलाई नै प्रयोग गरेका छन् ।

प्रस्तुत खण्डकाव्यमा नारीचरित्रका रूपमा मभिनीहरू आएका छन् । उनीहरू घरधन्धा सम्हालेर वस्ने, खेतीपातीबाट आएको कोदोबाट जाँड बनाउने र आफ्ना श्रीमान्सँग रमाइलो गरी दिन काट्छन् । खोलाबाट मारेर ल्याएको माछाबाट चटनी बनाउनु, माभीहरूको रूचि अनुसारको सत्कार बनाउनु उनीहरूको मुख्य काम हो ।^{७२} सामान्य चरित्रका रूपमा आएकी यी मभिनीहरू केही मात्रामा गाउँका जमिनदार र ठूला-ठालु भनौदाहरूबाट शोषित हुन पुगेको देखिन्छ । यस काव्यमा के देखिन्छ भने अभाव र दरिद्रताको मन्दिर बनेका घरहरू, माछाका तरकारी र चटनीमा चाखिने ढिडाँको स्वादमा काव्यको कथा अडिएको छ । यस खण्डकाव्यमा नारीपात्रलाई सामान्य र सहभोक्ताका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

मोहन कोइरालाकै अर्को प्रयोगवादी खण्डकाव्य **गंगा प्रवास** लाई पनि यहाँ विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ । यस खण्डकाव्यमा प्रमुख नारीपात्रका रूपमा सानी आएकी छे । नेपालमा अनिकाल परेर पहिराले घर पुरिएर आफ्ना सासु-ससुरा र पति पुरिएपछि सानी भारतको काशीतर्फ प्रवासिन पुग्छे । ऊ गर्भवती भएकी हुन्छे । जसरी नेपालका नदीहरू कोशी, गण्डकी र गंगा प्रवासिएको छ, त्यसैगरी सानी पनि प्रवासिन बाध्य भएकी छे । उसले भारतको काशी सहरमा पुगेर आफ्नो जीवन चलाउनको लागि साहु महाजनका भाँडा वर्तन पखालेर आफ्नो जीवन चलाउँछ । उसले त्यही सहरमा छोरो जन्माउछे तर उचित रेखदेख र औषधी उपचारको कमीले गर्दा छोरो गुमाउन पुग्छे । यसरी उसको अधुरो सपना पनि टुटेर जान्छ ।^{७३} प्रस्तुत खण्डकाव्यले नारीपात्रलाई विवश नारीका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ भने प्राकृतिक नदी गंगालाई मोहन कोइरालाले मानवीकरण गरी नारीपात्रका रूपमा प्रस्तुत गरेको छ ।

प्रयोगवादी खण्डकाव्य प्रकाशनका क्रममा जगदीश शमशेरको **कान्छी शहर जान्छे** काव्य प्रकाशनमा आयो । यस काव्यमा काठमाडौँ सहरको व्यस्त जीवनमा एउटी गाउँबाट

७२. समाख्याता, सृजामाता, नदीकिनारका माभी र गंगाप्रवास काव्यकृतिको समिक्षात्मक अध्ययन, (भेरी प्रकाशन, नेपालगञ्ज, २०६४) पृ. ४५-४७ ।

७३. ईश्वरीप्रसाद गैरे, पूर्ववत्, पृ. ४०५ ।

उज्ज्वल भविष्यको खोजीमा आएकी नारीको सङ्घर्षमय अवस्थालाई प्रस्तुत गरेको छ । यस काव्यमा प्रमुख नारीपात्रका रूपमा कान्छी आएकी छे । ऊ विभिन्न सपना बोकेर सहर आउछे तर सहरमा उसले सोचे जस्तो अवस्था छैन । ऊ आफ्नो जीविकोपार्जन गर्नका लागि डोकोमा भारी बोक्ने काम गर्छे । भारी बोकी दुःख कष्ट गरेर जीवन चलाइ रहेपनि सहरका यौनका पिपाषुहरू उसको शरीर भोग गर्न सधैं आतुर भइरहेका हुन्छन् । ऊ सहरको रमभ्रम, भिलिमिली, मानिसहरूको भीडभाडमा आफूलाई एक्लो महशुस गर्छे । यसरी सहरमा आफ्नो भविष्य अनिश्चित देखेपछि गाउँघरको वनपाखा नै राम्रो रहेछ भन्ने कुरालाई महशुस गरी कान्छी गाउँमा नै फर्कन्छे ।^{७४}

यस काव्यले हाम्रो समाजमा नारी पुरुषबाट असुरक्षित हुनु परेको अवस्थालाई प्रस्तुत गरेको छ । गाउँमा भन्दा पनि सहरमा नारीको अवस्था अझै नाजुक रहेको र नारी एकलैले केही गर्छु भनी आँट गर्दा पनि समाजमा पुरुषको कारणले नारी अधि बढ्न नसकेको कुरालाई प्रष्ट पारेको छ ।

यसरी प्रयोगवादी खण्डकाव्यहरूमा मनुष्यका कामवासना र विसङ्गति, गाउँ र सहरका समस्या एवं चाप अनि व्यक्तिमा, समाजमा, राष्ट्रमा र विश्वमा नै बढ्दो मूल्यहीनता र सामाजिक-सांस्कृतिक नैतिक सङ्कटको बोध गराउछन् । नारीपात्रहरूलाई परम्परित रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । पितृसतात्मक सामाजिक परम्पराबाट ग्रसित नारीहरू यस धाराका खण्डकाव्यहरूमा आएका छन् । नारीलाई शोषणमा, अन्यायमा राख्ने नारीको सफलतामा विभिन्न बाधा खडा गर्ने अवस्थालाई उद्घाटन गरिएको छ । यसप्रकार आफ्नो स्वइच्छाले बाँच्न चाहने, परम्परित, पीडित नारीपात्रहरू यस धाराका खण्डकाव्यहरूमा उपस्थित गराइएको छ ।

३.४ प्रगतिवाद र प्रगतिवादी नेपाली खण्डकाव्यमा नारीपात्र

प्रगतिवादले वस्तु वा पदार्थलाई मूल वा चरम सत्यका रूपमा स्वीकारी बुद्धि, विचार तथा चेतनालाई त्यसको प्रतिविम्ब मान्दछ । जगतलाई परिवर्तनशील भन्दै हरेक वस्तुमा

७४. जगदीश शमशेर राणा, कान्छी शहर जान्छे, (रूपरेखा, २०२१, वर्ष-५, अङ्क-२, पूर्णाङ्क-३८) पृ. ३-९ ।

विरोधी तत्वको सङ्घर्ष विद्यमान हुन्छ भन्ने कुरालाई पनि स्वीकार्दछ । यो वादले भौतिक परिस्थितिले नै व्यक्तिको व्यक्तिगत चेतना निर्माण गर्दछ भन्ने कुरामा विश्वास राख्दछ । प्रगतिवादको मूल आधार कार्ल मार्क्स र फ्रेडरिक एङ्गेल्सको द्वन्द्वात्मक भौतिकवाद हो । प्रगतिवादमा साहित्यको उपयोगिता सामाजिक विकासमा गति दिने हुन्छ । राजनीतिमा देखिने मार्क्सवाद नै साहित्यमा प्रगतिवाद भएकोले यसले साहित्यको कथ्य र शैली दुवै ऐतिहासिक, आर्थिक र सामाजिक अवस्था वा शक्तिहरूले गर्दा प्रभावित हुन्छ भन्ने कुरामा विश्वास गर्दछ ।^{७५} यसको मूल स्रोत चाहिँ 'A contribution the critique of political Economy' भन्ने पुस्तकको प्रस्तावनामा मार्क्सले व्यक्त गरेको विचार हो । मार्क्स र एङ्गेल्स बाट प्राप्त सिद्धान्तलाई लेलिनले साहित्यमा प्रयोग गर्दै यसले सर्वहारा वर्गको हितको रक्षाका लागि कार्य गर्नुपर्छ भन्ने विचार व्यक्त गरेको छ ।

प्रगतिवादका सन्दर्भमा माओत्सेतुङका दृष्टिकोण पनि *द्वन्द्व* रहेका छन् । साहित्य जनसमुहको हितका लागि हुनुपर्दछ र लेखक साहित्यमा मात्र नलागी सर्वहारा वर्गको सङ्घर्षमा लाग्न समेत आह्वान गरेका छन् । राष्ट्रिय दुस्मनको सत्ता पल्टाई सर्वहाराहरूको मुक्ति र सेवाका कार्यमा सहयोगी सिद्ध हुने प्रकारको साहित्यको अपेक्षा राख्ने माओले प्राचीन साहित्यलाई पुर्ननिर्माण गरेर प्रयोग गर्न सकिने विचार पनि प्रकट गरेका छन् । यसरी साहित्यमा मार्क्सवादको द्वन्द्वात्मक भौतिकवादलाई मुख्य आधार मान्नु, वर्गद्वन्द्व तथा सामाजिक शोषणको चित्रणद्वारा सर्वहारा वर्गको पक्षपोषण गर्नु यस वादको प्रमुख उद्देश्य हो ।^{७६}

नेपाली खण्डकाव्यको क्षेत्रमा २००५ सालमा रचित **पहाडी पुकार** लामोकविता लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको र बालकृष्ण समको **आगो र पानी** खण्डकाव्यले मार्क्सवादी सञ्चेतना देखाएपनि पूर्णरूपमा प्रगतिवादी बन्न सकेन । यसरी नेपाली खण्डकाव्यका परम्परामा लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको **पहाडी पुकार**, **भञ्ज्यावरण**, **मायाविनी सर्सी**, बालकृष्ण समको **आगो र पानी**, वसन्तकुमार शर्मा नेपालको **विधवा विवाह** जस्ता प्रतिभाले

७५. कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम, पूर्ववत्, पृ. १५७ ।

७६. ऐजन, पृ. १५७ ।

प्रगतिवादी उन्मेष लिएको भएपनि मार्क्सवादी विचार र दलप्रति लेखक गोविन्द भट्टले २०२४ सालमा सार्वजनिक प्रकाशनमा ल्याएको **शान्ति सन्देश** खण्डकाव्यबाट नेपाली खण्डकाव्यको क्षेत्रमा प्रगतिवादी धाराको प्रवर्तन भयो।^{७७}

आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यको प्रगतिवादी धारालाई अगाडि बढाउने अरू उल्लेखनीय प्रतिभा र तिनका खण्डकाव्यहरू हुन् : जनकप्रसाद हुमागाईको **गोरे धर्तीको सवाई**, रामचन्द्र भट्टराईको **बोई**, विक्रम सुब्बाको **शान्तिको खोजमा**, गोविन्द भण्डारीको **फिलिङ्गो**, नेत्रलाल अभागीको **नर्कको कथा**, ऋषिराम न्यौपानेको **अमर शुक्र**, **मुक्तिका मुटु**, **विजयका बासुरी** इत्यादि। यी खण्डकाव्यहरूले नेपाली समाजका वर्गविभेद सामाजिक उत्पीडन र आर्थिक विषमताको आलोचना गर्नुका साथै जनजागरण, जनक्रान्ति र जनवादी वैचारिक प्रतिवद्धता देखाएका छन्।^{७८}

माथि प्रस्तुत सम्पूर्ण प्रगतिवादी खण्डकाव्यहरू मध्ये केही खण्डकाव्यमा नारीपात्रहरूलाई कसरी प्रयोग गरिएको छ भनी व्याख्या तल प्रस्तुत गरिएको छ। घनश्याम कँडेलद्वारा लिखित **देवयानी** खण्डकाव्यलाई यहाँ विश्लेषण गरिएको छ। यस खण्डकाव्यमा पौराणिक कथालाई विषयवस्तु बनाई पुराण-प्रसिद्ध पात्रहरूको प्रयोग गरिएको छ। यसमा पौराणिक कथावस्तुको कायाकल्प भएको छ र नविन रूपमा देखापरेको छ। त्यसैगरी पात्रहरूले पनि पौराणिकतालाई पछ्याउनुका साटो आजको युगीन सन्दर्भलाई समातेको छ।

प्रस्तुत **देवयानी** खण्डकाव्यमा प्रमुख नारीपात्रका रूपमा देवयानी आएकी छे। ऊ शुक्राचार्यकी छोरी हो। उसमा शारीरिक सुन्दरतादेखि सम्पूर्ण ज्ञान एवं अर्ती उपदेश प्राप्त छ। माया-ममता र स्नेह सबैकुरा उसले आफ्ना पिताबाट प्राप्त भए पनि आफूलाई घरभित्र नै बन्धनमा राखेको महशुस गर्छे। आफूलाई घरभन्दा बाहिर पनि सामेल गराउन चाहन्छे। उसले वृहस्पतिको छोरा कचसँग प्रेम गर्छे र समस्त सृष्टिलाई नै प्रेममय बनाउन चाहन्छे। प्रेमको व्यापकता र शाश्वतताका सामु ऊ देश र जातिका साँध र सीमा, देव र दानवका बीचको पारस्परिक शत्रुता जस्ता कुरालाई संकीर्णताको प्रतीक मान्छे।

७७. महादेव अवस्थी, पूर्ववत्, पृ. ८०-८१।

७८. ऐजन्, पृ. ८२।

ऊ विभेदक पर्खालहरूलाई भत्काएर पुरै विश्वलाई सञ्जीवनी सिकाइदिन विन्ती गर्छे । तर उमेर र अनुभवले जीवनमा धेरै देखे-भोगेका शुक्राचार्य यथार्थको धरतीमा टेक्ने र इतिहासका कटु-तिक्त अनुभवलाई नविर्सन उसलाई सल्लाह दिन्छ । अर्कोतर्फ देश र जातिका स्वार्थबाट प्रेरित कच देवयानीको माध्यमबाट राम्रो काम गर्न सफल भए पनि अन्ततः उसको प्रेमलाई अस्वीकार गर्छ ।^{७९}

प्रस्तुत खण्डकाव्यमा नारीपात्रलाई सधैँ घर आँगनको सुन्दरतामा मात्र सीमित राख्न खाजेको देखिन्छ । जसरी एउटा पिँजरामा रहेको सुगालाई असाध्य पीडा भइरहेको हुन्छ । यद्यपि उसलाई जति सुकै मीठो खानेकुरा दिए पनि बाहिरी संसार नै स्वतन्त्र र रमाइलो हुन्छ त्यसरी नारीले पनि स्वतन्त्र रूपमा बाँच्न पाउनु पर्छ भन्ने कुरा देवयानी मार्फत व्यक्त भएको छ । देशकै जिम्मेवार निर्णयमा समेत नारीले सल्लाह दिन सक्छ । यसरी यस काव्यले नारीलाई जिम्मेवार व्यक्तिको रूपमा उभ्याएको छ ।

प्रगतिवादी खण्डकाव्यहरू नारीपात्र समाज परिवर्तनका संवाहक बनेर आएका छन् । परम्पराबाट चल्दै आएका मान्यतालाई तोडी अघि बढ्न सफल छन् । समाजमा परिवर्तन हुनुपर्छ र त्यसको सुरुवात हामीले नै गर्नुपर्छ भन्ने अडानमा रहेका छन् । सामाजिक-आर्थिक विभेद र वर्गसङ्घर्षका लागि सक्षम भएकी नारीपात्रहरू प्रयोगवादी खण्डकाव्यमा प्रस्तुत भएका छन् ।

३.५ उत्तरआधुनिकतावाद/ उत्तरप्रयोगवादी धाराका नेपाली खण्डकाव्यमा नारीपात्र

उत्तरआधुनिकवाद अङ्ग्रेजी शब्द Postmodernism को नेपाली रूपान्तर हो । यस वादको सुरुवात कसैले सन् १९४५ देखि कसैले सन् १९६० देखि कसैले सन् १९८० देखि माने पनि यसको उठान मोटामोटी सन् १९६० पछिको समयमा भएको मानिन्छ ।^{८०} यस वादलाई निम्न तीन प्रमुख दृष्टिकोणबाट हेर्ने गरिन्छ । (१) आधुनिकताको विरोधमा आएको प्रवृत्ति र उसले आधुनिकता लाई समाप्त पारेको छ । (२) यो वाद आधुनिकतावाद

७९. माधव घिमिरे, (सम्पा) पच्चीस वर्षका खण्डकाव्य, (काठमाडौँ: नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, २०३९) देवयानी, पृ. १९६-१९७ ।

८०. मोहनराज शर्मा र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, पूर्ववत्, पृ. ३५२ ।

बाट विकसित भएको हो । (२) यसमा कतिपय आधुनिकताको धारणाले स्थान पाएका छन् भने कतिपय नयाँ धारणाहरू समाविष्ट हुन आएका छन् ।

उत्तरआधुनिकतावादले एकत्ववादको विरोध गर्छ र कुनै एक पक्ष, पद्धति, प्रक्रिया, विचार, दृष्टिकोण, शैली आदिलाई dx नदिई सबैलाई dx दिन्छ । यसले परम्पराको विरोध गर्छ र पुराना मूल्य मान्यतालाई dx नदिई यसमा सुधारने दृष्टिकोण राख्छ । यसले नयाँ प्रयोगलाई dx दिन्छ । यसले लेखनमा बाधरहित स्वतन्त्रताको अनिवार्यता लाई स्वीकार्छ । यो लेखकीय स्वतन्त्रताको पुरै समर्थन गर्ने प्रवृत्ति हो । यसरी उत्तर आधुनिकतावादले परम्परित तथा शक्तिशाली एककेन्द्रकताका ठाउँमा विविधतायुक्त बहुकेन्द्रतालाई सर्वोपरि dx दिएको छ । बहुलतावाद, बहुकेन्द्रीयतावाद, नवअग्रसरता, प्राविधिक, संस्कृति, निम्न संस्कृतिलाई dx दिनु आदि यस वादको शक्ति वा प्रमुख विशेषता हो । अपरिभाष्य हुनु, अस्पष्ट र अनिर्णित हुनु, विशृङ्खल हुनु आदि यसका सीमा वा कमजोरी हो ।^{५१}

आधुनिक नेपाली कविता विधामा २०३० सालबाट उत्तरप्रयोगवादी प्रवृत्तिको सञ्चेतना प्रभावित भएको पाइन्छ । यो धारा एकतर्फ पूर्ववर्ती परिष्कारवादी धारा, स्वच्छन्दतावादी धारा, प्रयोगवादी धारा र प्रगतिवादी धाराका प्रकृतिगत मिश्रणबाट परिपोषित देखिन्छ । अर्कोतिर नवयर्थातवादी-प्रगतिवादी धाराका प्रवाहबाट र कतिपय उत्तरआधुनिक सञ्चेतनाबाट पनि अनुप्राणित बनेको देखिन्छ ।^{५२} यस्ता विविध प्रवृत्तिमध्ये खास-खास धारागत प्रवृत्ति देखाउने उल्लेखनीय कवि र तिनका काव्यहरू निम्नानुसार रहेका छन् । हरिभक्त कटुवालको सुधा (स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्ति), वासुदेव त्रिपाठीको राजकुमारी वासवदत्ता र अर्धनारीश्वर, भानुभक्त पोखरेलको राष्ट्रमाता र मेरी देवयानी, सरूभक्तको भुमा, ज्यानमाया र भेडीगोठ, शैलेन्दुप्रकाश नेपालको प्रेम पूजा, विन्देश्वरी, दिनेश अधिकारीको इन्द्रजात्रा (स्वच्छन्दतावादी-परिष्कारवादी प्रवृत्ति), मोहन कोइरालाको नदी किनारका माभी, निलो मह, तोया गुरुङ्गको धुपी र हलाम, शैलेन्द्र साकारको नाङ्गो तार टङ्ग

५१. ऐजन, पृ. ३५७ ।

५२. महादेव अवस्थी, पूर्ववत्, पृ. ८३ ।

उप्रेतीको गजुर पगिएर (प्रयोगवादी प्रवृत्ति), त्यसैगरी वनको कन्दन रामप्रसाद ज्ञवालीको एका देशमा सुकुम शर्माको आगोको यात्रा आदि कृतिहरू पर्दछन् ।^{८३}

यस धाराका खण्डकाव्यहरू मध्ये वासुदेव त्रिपाठीद्वारा लिखित अर्धनारीश्वर खण्डकाव्यमा नारीपात्रलाई कसरी प्रयोग गरिएको छ भनी यहाँ विश्लेषण गरिएको छ । यो खण्डकाव्य पूर्वीय पुराकथामा आधारित हर-गौरीका अर्धनारीश्वर मूर्तिबाट उत्पन्न छ । त्यही संभनामा उर्लेका भावावेगका ज्वारबाटै यो काव्यको उठान गरिएको छ ।^{८४} यस काव्यमा कुनै नारीलाई अलगै चरित्रका रूपमा प्रयोग नगरेर विश्वभरका सम्पूर्ण नारीलाई नै प्रमुख पात्रका रूपमा उपस्थित गराइएको छ । ईश्वरको शरीरमा नारी र पुरुषको आधा-आधा अस्तित्व रहेको हुन्छ । त्यसैले यो अखण्ड आद्य हुन्छ । यहि आद्य जैनिक सत्ताका विखण्डन र अन्तर्विभाजनका श्रृङ्खलाका परिणति हुन् । नारी र पुरुषको उद्गमस्थल र स्रोत एउटै भएका कारण तिनीहरूको बीचमा सबै कुरा समान छ । नारी र पुरुषका समस्त पारस्परिक तिर्खा र तृप्तिको, वियोग र संयोगको, अनि भोग र उत्सर्गको प्रेरणास्रोत अर्धनारीश्वर हो । मातृसत्ता र पितृसत्ताका बीचका समस्त द्वन्द्व-प्रतिद्वन्द्व र विश्लेषण संश्लेषणको प्रवाहको स्रोत पनि अर्धनारीश्वर नै हो । अर्धनारीश्वरमा नारीलाई उत्पतिको बीजका रूपमा स्वीकार गरेका छन् । यसरी नर नारी बीचमा बहुपक्षीय युग युगीन अन्त सम्बन्ध छ भन्ने कुरा व्यक्त गरिएको छ ।

उत्तरआधुनिकतावादी/उत्तरप्रयोगवादी खण्डकाव्यमा प्रस्तुत नारीचरित्रहरू आफ्नो अस्तित्व संसारमा पुरुषसरह नै भएको र उसले पनि समाजमा पुरुष सरह नै उत्तरदयित्व वहन गर्न सफल छन् भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । नारीले आफ्नो नैसर्गिक अधिकार प्राप्त गर्न कुनै पुरुषको शरण पर्नु नपर्ने कुरालाई पनि अधि सार्न सफल छन् । यस्तै प्रवृत्ति भएका नारीपात्रहरूलाई प्रस्तुत गर्न यस धाराका खण्डकाव्यहरू सफल छन् ।

८३. ऐजन, पृ. ८४ ।

८४. माधव घिमिरे, पूर्ववत्, अर्धनारीश्वर पृ. १४३ ।

चौथो परिच्छेद : माधव घिमिरेका खण्डकाव्यमा नारीपात्र

माधव घिमिरेका प्रकाशित र अप्रकाशित गरी धेरै खण्डकाव्यहरू रहेका छन् । उनका प्रकाशित खण्डकाव्यहरू मध्येबाट विशेष गरी मानवीय नारीचरित्रलाई समेटिएको खण्डकाव्यहरू पापिनी आमा, राजेश्वरी, गौरी, धर्तीमाता, इन्द्रकुमारी, बोराको परदा, र गौथली र गजधम्ममा प्रयोग भएका नारीपात्रहरूको मात्र यहाँ विश्लेषण गरिएको छ ।

४.१. पापिनी आमा खण्डकाव्यमा नारीपात्र

यस खण्डकाव्यमा थोरै पात्रहरूलाई उपस्थित गराइएको छ - विधवायुवती, नवजात शिशु र धोकेवाज युवक । यस काव्यमा युवक पात्र मञ्चमा नआई भल्याक भुलुक कल्पनालोकमा आएको छ भने नवजात शिशु निष्क्रिय छ । काव्यमा एक मात्र सक्रिय नारीपात्र विधवा आएको छे ।

विधवा युवती

विधवा युवती यस खण्डकाव्यको प्रमुख नारीचरित्र हो । ऊ बालविधवा छे । जब ऊ बाइस वर्षको जवानीमा पुग्छे, उसमा बैसले विशेष भूमिका खेल्न थाल्छ । ऊ विधवा हुनाले एकलो जीवन बिताउन बाध्य भएकी छे । बाइसवर्षे तरुनी विधवा युवतीका मनोलोकमा जवानीका चाखहरू जुर्मुराउन थाल्छ । त्यस बेलामा पल्लोघरको भ्यालभित्र नव दम्पतीका मिलनको रतिकेलीमूलक चहल पहल देख्छे । यसरी नव दम्पतीका क्रियाकलापले उसका मनभित्र दमित यौनइच्छा जागरूक गराउन उत्प्रेरक बन्दछ । यसै परिस्थिति र परिवेशमा ऊ पनि कुनै युवकसँगको प्रेममा सर्मिपित हुन्छे ।^{५५} यही सम्बन्धका कारणले ऊ गर्भवती हुन पुग्छे । गर्भधान भएको थाहा पाएपछि त्यो युवक भाग्छ । समाज एउटी विधवाले गर्भधारण गर्नु ठूलो पाप र कलङ्का रूपमा लिन्छ । यसले गर्दा ऊ मर्नु र बाँच्नुको अवस्थामा पुग्छे । ऊ सबै आफन्तलाई सम्भन्धे तर उसलाई सहारा दिने कोही हुदैनन् ।^{५६} एकदिन एकान्त अध्याँरो कोठामा राति शिशुलाई जन्म दिनासाथ त्यसलाई लुकाउन

५५. भानुभक्त पाखरेल, माधव घिमिरेका विशिष्ट खण्डकाव्य, दो.स. (ललितपुर, साभा प्रकाशन, २०५६) पृ. १ ।

५६. माधव घिमिरे, राजेश्वरी, नवौ स. (ललितपुर सा.प्र २०६४) पापिनीआमा, पृ. ४७ ।

मसानघाट तिर दौडन्छे । आँधी जोडले चलेको, पानी दकिरहेको भयावह समयमा ऊ मसानघाट पुग्छे ।^{५७} यसै बेला उग्र प्राकृतिक प्रकोपमय आँधीबेहरीले आत्तिएकी ऊ अन्धकारमय मसानघाटमा विजुलीको झल्याक झुलुकमा अनेकौं प्रेतात्माहरू देख्छे । कुनै शिशुप्रेतहरू उसको दुध चुस्न खोजेभै गर्छन् भने कुनै बालप्रेत 'मलाई घर लगिदेऊ' भन्छन् । कुनै युवाप्रेत र युवतीप्रेत 'मलाई मरेको नसम्भ, मेरो मुटु आलै छ, मलाई बाँचन देऊ' भने भै पनि गर्छन् । यो सब अति करुण र भयावह दृश्य र अभिव्यक्तिका कारण उसमा नवजात शिशुप्रतिको अनुराग भन्भन् बढदै जान्छ र उसमा एउटा अजेय मातृत्व जागृत हुन्छ ।^{५८} यसै अवस्थामा ऊ सामाजिक बन्धन र सामाजिक दृष्टिले अवैध मानिने कार्यको कडा प्रतिवाद गर्छे । ऊ आफ्नो अवैध रूपमा जन्मिएको सन्तानलाई नमार्ने अठोट गरी शिशुलाई उठाएर छातीमा टाँस्छे । यसै क्षणमा आँधीबेहरी रोकिन्छ र मिमिरे उज्यालो हुन्छ ।^{५९}

यसरी विधवायुवतीका माध्यमद्वारा सामाजिक कुरीतिका कारण विधवा नारीहरूले भोग्नु परेका कतिपय पीडाहरू र वेदनाहरूलाई यस काव्यले उद्घाटन गरेको छ । प्रमुख पात्रका रूपमा आएकी विधवायुवती एउटी कुनै बाहुन क्षेत्रीकी वा जातका दृष्टिले खस हिन्दु परिवारकी उच्च कुल घरानकी चेली हो । उसमा केही अतिसाहसिकता देखिए पनि ऊ सामान्य माया स्नेहमयी, ममतामयी नारी हो ।^{६०} परम्परागत गोरेटोभन्दा उसले राजेको बाटो पृथक छ । त्यसैले आमा बनेर पनि पापिनी को नामले तिरस्कृत नारीका अन्तरवेदनामा चलेको विद्रोहको कारणले वाध्य, प्रकृतिको आक्रोश, गर्जन र वर्षा समेत यहाँ भएको देखाइएको छ । आफ्ना सन्तानलाई हृदय चुसाउने प्रबल रहर छँदाछँदै सन्तान फालेर छाती सुकाँउदापनि अनेक प्रपञ्चले मारिएका आमाहरू सबैको इच्छा आकाँक्षा एक साथ चेतनामा आउँछ र ऊ संसारमा मातृशक्तिका अगाडि अरूले भुक्नै पर्ने

५७. भानुभक्त पाखरेल, पूर्ववत् , पृ. २ ।

५८. ऐजन, पृ. २ ।

५९. ऐजन, पृ. ३ ।

६० लेखप्रसाद निरौला माधव घिमिरेको खण्डकाव्यमा अलंकार योजना, (अप्रकाशित पीएच.डी. शोधपत्र ,त्रि.वि २०६३) पृ. १४९ ।

आत्मविश्वासका साथ उभिएकी छे । यसैले ऊ बालकलाई छातीमा टाँसेर कसैको बुताबर्कत भए लैजाउ खोसेर भन्दछे ।^{९१} समाजमा स्वेच्छाचारी, कामुक पुरुषबाट अपहेलित उपेक्षित तथा कुण्ठित नारीहरू प्रति विशेष सहानुभूतिशील भएर घिमिरे त्यस्तो निन्दनीयकार्य गरेर नारीजातिलाई वासनातृप्तिको साधन मात्र ठान्ने पुरुषलाई धिक्कार गर्छन् । तिनै कामरत पुरुष हुन् जो सृष्टिकी जननी नारी जातिलाई पापिनीआमा बनाउन तमिसरहेका छन् ।^{९२} यसरी परापूर्वकालदेखि हाम्रो समाजमा चल्दै र विग्रँदै आएका नारी समस्या सम्बन्धी कुराहरूको निदान यसमा छैन । आफ्नो कोठापारीको कोठामा देखिने दाम्पत्य क्रीडाबाट उद्धीप्त, कामासक्त बनेर कुनै पुरुषबाट गर्भवती बनेकी विधवाका क्रियाकलाप मनेविज्ञानसम्मत छन् । बालविधवाले भुँडी बोक्नु समाजका निम्ति अचम्म लाग्दो घटना भए पनि जैविक सहजताका दृष्टिले त्यो सामान्य छ । समाजका डरले बच्चा फालेर सती साधनी बनेर सेतो सारीचोलीमा सजिएका बेगिन्ती आमाहरू हाम्रा अगाडि होलान् । अतः काव्यको विषयवस्तु र भावमण्डल पनि सर्वथा नयाँ र नौलो छैन ।^{९३}

यसरी सामाजिक बन्धनले कसैको जीवन पद्धतिलाई नै यातनामय वा कष्टकर बनाइदिन्छ, भने वस्तुतः त्यो समाज र ती सामाजिक मान्यताहरू अवश्य नै त्रुटिपूर्ण रहेका हुन्छन् । यिनै सामाजिक मान्यताका त्रुटिपूर्ण परम्पराले पिरोलिएको विधुवायुवती कठोर कदम चलाउन बाध्य हुन्छे तर ऊभित्रको मातृत्व जागेपछि न त उसलाई सामाजिक मान्यताले बाधा पुऱ्याउँछन । ऊ भित्रको सचेतताले कुनै अनिष्ट निम्त्याउँछ । ऊ कसैकी छोरी, कसैकी बुहारी हो । स्नेहशीला माता, सङ्घर्षकी जननी वात्सल्यकी मुहान, हाम्रै आर्दश भनाउँदा गाउँ समाजकी सरल हृदय भएकी बैसालु नारीपात्रका रूपमा ऊ देखा परेकी छे । चरित्रचित्रणको दृष्टिले उसमा गतिशील विशेषता देखा पर्दछ ।^{९४} विधुवायुवतीको चरित्रलाई चरित्रचित्रणका दृष्टिले हेर्दा उसमा गतिशील, अनुकूल, गोला, आञ्चलिक र मौलिक पात्रका रूपमा उपस्थित भएकी छे ।

९१. कुलप्रसाद कोइराला, 'पापिनी आमाका सम्बन्धमा तीन कुरा', (तन्नेरी, वर्ष २५, अङ्क १ असार, साउन, भाद्र २०६०) पृ. ८०

९२. शिव रेग्मी, 'पापिनी आमाका कवि घिमिरे', (मधुपर्क, वर्ष, ८, अङ्क ३ कार्तिक, २०३२), पृ. १३ ।

९३. कुलप्रसाद कोइराला, पूर्ववत्, पृ. ८३ ।

९४. लेखप्रसाद निरौला, पूर्ववत्, पृ. १९४ ।

माथि प्रस्तुत विभिन्न समालोचकहरूले जहाँ जे जस्तो पापिनीआमाको बारेमा भनेपनि त्यो आ-आफ्नो ठाँउमा ठीक छ । तर मेरो विचारमा यस काव्यले समाजमा व्याप्त रहेका कुरीति र कुसंस्कारका कारण नारीहरूले भोग्नु परेको कारुणिक अवस्थाको चित्रण गरेको छ । एउटा पुरुषले आफ्नो श्रीमती मरेको भोलिपल्ट नै अर्की श्रीमती भित्र्याउन मिल्छ, एक पुरुषले दुई चारवटी सम्म श्रीमती राख्न मिल्छ तर बाल्यकालमा नै आफ्नो पति मरेछ भने उसले चाहिँ जीवनभरी सेतोसारीमा जीवन व्यतित गर्नुपर्ने कुसंस्कारको विरोध गरेको छ । यस काव्यमा विधुवायुवतीले अवैध सम्बन्ध राखी गर्भधारण गर्नु र बच्चा जन्माउनु गर्वको कुरा होइन । तर समाजमा विद्यमान मान्यता विधवाले विवाह गर्नु हुँदैन भन्ने मान्यतालाई चुनौती हो । पापिनी आमा खण्डकाव्यले जवानीमा विधवाभई बस्नु परेमा यस्तै प्रकारको विकृति समाजमा आउन सक्छ भन्ने कुरालाई देखाउन खोजिएको छ । विधवा नारीले पनि नयाँ जीवनको सुरुवात गर्न चाहेमा वा दोस्रो विवाह गरेर घरजम गरेर बस्न चाहेमा खुला रूपमा विवाह गर्न पाउनु पर्छ भनी विधवा विवाहलाई फुकुवा गर्नु पर्छ भन्नु पापिनी आमा खण्डकाव्यको प्रमुख उद्देश्य हो । यसरी आफू र आफ्नो बच्चाको अस्तित्वको निमित्त विधवा युवतीले आवाज उठाएको छ । त्यसैकारण ऊ अस्तित्ववादी र मूलतः मनोवैज्ञानिक त्यसमा पनि यौन मनोवैज्ञानिक पात्रका रूपमा रहेको देखिन्छ ।

४.२. गौरी खण्डकाव्यमा नारीपात्र

यस गौरी खण्डकाव्यमा कवि माधव घिमिरेले आफ्नो जीवनमा घटेको यथार्थ घटनालाई प्रस्तुत गरेका छन् । यस काव्यमा चार जना पात्रहरू आएका छन् । गौरी, उसको जागिरे पति कवि घिमिरे, शान्ति र कान्ति आएका छन् । यहाँ प्रमुख नारीपात्रका रूपमा आएकी गौरीको चरित्रको मात्र विश्लेषण गरिएको छ ।

गौरी

गौरी यस काव्यकी मुख्य पात्र वा प्रमुख नारी चरित्र हो । आफ्ना पतिप्रति श्रद्धा, भक्ति, आदर र प्रेम गर्दै घर व्यवहार चलाइरहेकी गौरी एउटी असल कुशल पत्नीका रूपमा आएकी छे । ऊ थोरै घरखेत भएकी, बाबुआमा पनि सम्पन्न छैनन् । ऊ लामो कल्पना र आकाक्षा राखिदैनन् तर अगाध आस्था र विश्वास भने उसमा नपत्याउँदा खालको छ ।

उसमा आफ्नो उत्तरदायित्वको बलियो चेत छ ^{१५} सफल गृहिणीको सफल रङ्गढङ्ग, सरल जीवन, आफ्नै डाडु पन्यू र पोईको सुसार गर्नमा उसको जीवनको प्रवाह र वेग छ । यहाँ सम्मकी माईतीको माया र आमाको ममतालाई समेत भुलेर आफ्नो पति र घर धन्धाको ख्याल राख्छे ।^{१६} ऊ आफ्ना जागिरे श्रीमान्का साथ मस्युङ्दी नदी किनारमा अवस्थित रमणीय प्रकृतिको काख मानिने पहाडि भेगबाट काठमाडौं आएको हो । उसका शान्ति र कान्ति नाम गरेका दुई वटी छोरीहरू छन् । शान्ति केही कुरा थाहा पाउन सक्ने पाँच वर्षकी छे भने कान्ति चाहिँ दुई वर्षकी छे । आफ्नो सानो घर संसारलाई स्वर्गतुल्य बनाउन ऊ कतै पनि कुनैकिसिमको असर बाँकी राख्दैनन् । ऊ जागिरे पतिका लागि एउटी आदर्श पत्नी हुन्छे भने बाबुआमाकी प्यारो छोरी र बुहारी बन्न सफल छे । शान्ति र कान्तिका लागि ममतामयी माताका रूपमा उपस्थित भएकी छे । घर व्यवहार इष्ट मित्र, पाउना पासा र काम काजजस्ता जुनसुकै कुरामा पनि ऊ पछि परेकी हुन्छन् ।^{१७} यति हुँदा हुँदै पनि त्यस परिवारमा तुषारापात पर्न जान्छ र गौरी विरामी हुन्छे । आर्थिक अभावकै कारणले दुईवटी छोरी (शान्ति र कान्ति) की आमा बनिसकेकी गौरीलाई आवश्यकताजन्य खुराक दिन नसकी र आवश्यक औषधी किन्न नसकी बाइस वर्षकै कलिलो उमेरमा मृत्यु हुन्छ ।^{१८}

प्रस्तुत खण्डकाव्यमा गौरीलाई आम नेपाली हिन्दू नारीहरूकी प्रतिनिधि पात्रका रूपमा उपस्थित गराईएको छ । एकआदर्श नारीका रूपमा देखा परेकी गौरी सबैकी अत्यन्त प्यारी पात्रका रूपमा देखा पर्दछ । मानिसभिन्न जिउने तीव्र चाहना हुदाँहुँदै पनि उसको पारिवारिक परिवेश, समसामयिक परिवेश र विपन्न आर्थिक परिस्थितिले उसको चाहना पुरा हुन् सक्दैन भन्ने कुरालाई गौरीको मृत्युले प्रष्ट पारेको छ । यस काव्यको प्रारम्भदेखि अन्त्यसम्म देखिने गौरी नेपाली आदर्श नारी, सत् चरित्र भएकी नारीपात्रका रूपमा आएकी

१५. आनन्ददेव भट्ट, 'कवि माधव घिमिरे र उनको शोककाव्य गौरी', (तन्नेरी, वर्ष-२५, अङ्क- १ असार साउन, भाद्र, २०६०) पृ. १६५ ।

१६. माधव घिमिरे, **गौरी**, पन्ध्रौं संस्करण (ललितपुर: सा.प्र २०५७) पृ. १० ।

१७. लेखप्रसाद निरौला, पूर्ववत्, पृ. १६४।

१८. जीवननारायण यादव, 'गौरी शोककाव्यमा पोखिएको आँश', (तन्नेरी, वर्ष- २५, अङ्क- १ असार, साउन, भाद्र, २०६०) पृ. १५ ।

छे । चरित्रचित्रणका दृष्टिले उसको चरित्र गतिहीन, यर्थाथ, च्याप्टा, सार्वभौम र पारम्परिक चरित्रका रूपमा उपस्थित भएकी छे । त्यसैगरी सहायक नारीपात्रका रूपमा आएकी शान्ति र कान्तिको भूमिका त्यति शसक्त रूपमा आएको छैन । तर तिनीहरूकै कारणले कवि आफ्नो बाँकी जिन्दगी बाँच्न विवश भएको छ । गौण पात्रका रूपमा देखा परे पनि तिनीहरूमा अनुकूलता र सच्चरित्रजस्ता गुण पाइन्छ । तिनीहरूको चरित्र काव्यमा शोकको उद्बोधन गराउने वा करूणा जागृत गराउने खालका बनेका छन् । गतिहीन अवस्थामा देखिने यी पात्रहरू बद्ध र मञ्चीय छन् ।^{९९}

यसरी गौरी खण्डकाव्यले एकातिर सुन्दर सुखमय गृहस्थी जीवनमा अचानक देखा परेको अन्योलपूर्ण, कष्टकर जीवनलाई दर्शाएको छ । जीवनमा आइपर्ने पीडा अत्यन्त असह्य, दर्दनाक हुन्छ भन्ने कुरालाई पनि देखाइएको छ । गौरीलाई आदर्शमय, पतिव्रता, व्यावहारिक ममतामयी नारीका रूपमा उपस्थित गराइएको छ । यसबाहेक नेपाली आदर्श जनजीवन, राष्ट्रिय प्रकृति, अनुराग वात्सल्य र साँस्कृतिक सन्दर्भहरूलाई मार्मिक प्रस्तुति गर्नु यस काव्यको उल्लेखनीय पक्ष हो । यहाँ गौरीलाई असल सखी, प्रेयसी र देवीका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी गौरीको चरित्रलाई नियालेर हेर्दा उसमा तत्कालीन यर्थाथ जीवन जगतका नारी नारीचरित्रमा हुनुपर्ने सबै गुण सम्पन्न छ । उसको व्यवहार अनुकरणीय छ र उसका विचारहरू र व्यवहारहरू आदर्शउन्मुख रहेका छन् । आदर्श तर्फ उन्मुख भएकी यर्थाथ धरातलबाट टिपिएकी यस पात्रको चरित्रलाई केलाउदा मूलतः यो पात्र आदर्शोन्मुख यर्थाथवादी नारी पात्र हो ।

४.३ राजेश्वरी खण्डकाव्यमा नारीपात्र

घिमिरेले नेपालको ऐतिहासिक घटनालाई यस खण्डकाव्यमा विषयवस्तु बनाइएको छ । जसमा एक असाधारण चरित्र र एक असामान्य घटना रहेको छ । यस काव्यमा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष गरी धेरै पात्रहरू आएका छन् । दूत, राजेश्वरी, ग्रामयुवती, पुजारी, गाइने, सेनापति, पुरोहित, राजा, गीवार्ण आदि आएका छन् । काव्यमा प्रमुख नारीपात्रका रूपमा आएकी राजेश्वरीको चरित्रको मात्र यहाँ विश्लेषण गरिएको छ ।

९९. भानुभक्त पोखरेल, पूर्ववत्, पृ. २५ ।

राजेश्वरी

राजेश्वरी राजा रणबहादुर शाहकी जेठी रानी हो । उसको जन्म गुल्मीको राजकुलमा भएको थियो । ऊ पतिपरायण भए पनि पतिबाट नै उपेक्षित र सन्तानहीन छे तर ऊ, गीर्वाणकी धर्मकी आमा, उदारहृदय भएकी दरबारिया षड्यन्त्रको सिकार भई हेलम्बुमा प्याँकिएकी छे । सधैँ नेपालको सुनौलो सपना देख्ने तर पच्चीसै वर्षको उमेरमा चितामा जल्ल पुगेकी नारी हो ।^{१००}

यसरी राजाकी जेठी रानी वा अर्धाङ्गिनी हुनाले दरवारमा उसको भूमिका उल्लेखनीय रहन्छ । यति हुँदाहुँदै पनि राजेश्वरी हेलम्बुमा पतिद्वारा परित्यक्त भएर जोगिनी वियोगिनी बनेर आफ्नो जीवन सुख शान्तिका साथ व्यतीत गरिरहेकी हुन्छे । एक दिन बिहानै सात जना दूत रानी राजेश्वरीलाई लिन हेलम्बुमा पुग्छन् । दूतहरूले रानीलाई कान्तिपुर लान आएको कुरा सुनाउँदा ऊ षड्यन्त्रको शङ्काले त्रस्त हुदै कान्तिपुर नजाने कुरा गर्छे । तर दूतहरूले उसका पति रणबहादुर शाहको भुठो प्रेमसन्देश सुनाउँछ । उसलाई त्यो कुरा थाहा हुदैँ र ऊ पतिको प्रेममय निमन्त्रणा सुनेर कान्तिपुर प्रस्थान गर्छे ।^{१०१} राजेश्वरी कान्तिपुर जानुभन्दा पहिले नै उसको पतिको मृत्यु भइसकेको हुन्छ । तर दरवारमा नयाँ शक्तिको उदयको क्रममा उसलाई बाधक सम्झिएर सधैँका लागि पन्छाउन भुक्याएर हेलम्बुबाट कान्तिपुर ल्याइन्छ । ऊ हेलम्बुबाट कान्तिपुर आउने क्रममा एक पछि अर्को दुःख, असफलता, समस्या, कठिनाई आदि भोग्दै जान्छे र उसको जीवन कारुणिक बन्दै जान्छ ।^{१०२} जब ऊ बागमती किनारमा आइपुग्छे, आफूलाई कान्तिपुर लैजानको वास्तविक कुरा थाहा पाउँछे । त्यहीबाट ऊ हेलम्बु फर्कन चाहन्छे तर कुटिल सैनिक र अमात्यको चालले गर्दा सफलता पाउन सकिदैनन् ।^{१०३} राजेश्वरीले पुत्र बालक गीर्वाणलाई चुम्बन गर्ने अन्तिम

१००. बासुदेव त्रिपाठी, 'कवि घिमिरेको काव्ययात्रा र राजेश्वरी खण्डकाव्य', (रूपरेखा, वर्ष-१२, अङ्क-११, पूर्णाङ्क १३१, चैत, २०२८), पृ. १२ ।

१०१. भानुभक्त पोखरेल, पूर्ववत्, पृ. ४२ -४३ ।

१०२. मीरा प्रधान, 'राजेश्वरी' खण्डकाव्यकी राजेश्वरी', (तन्नेरी, वर्ष-२५, अङ्क-१, असार, साउन, भाद्र, २०६०) पृ. १८-१९ ।

१०३. लेखप्रसाद निरौला, पूर्ववत्, पृ. १७२ ।

इच्छा व्यक्त गर्छे र आफू बाँचेर यो देश र जनताका लागि धेरै काम गर्ने बताउछिन् तर उसको केही लाग्दैन । अन्त्यमा सबै मिलेर उसलाई आफ्नो पतिसंगै सती जान बाध्य पारिन्छ । राजेश्वरी हेलम्बु निर्वासनजीवन बिताई रहदा एकान्तमा बस्ने, वियोगलाई साटेर फूलहरूसँग र कस्तुरीहरूसँग खेल्थिन । ऊ घामछायासँग रमाएर हिउँमा किन्नर किन्नरीसित डुल्थिन । आफैलाई शृङ्गार गर्थिन, आफैलाई माया गर्थिन, आफूलाई घामको पहिलो भुल्कासँग तुलना गर्थिन । सल्लाको वनभित्रको कुहिरो होस, पङ्ख फिजाँएर बस्ने मुनाल होस् वा कहिले नऔलिन हेलम्बुको फूल नै किन नहोस् यी सब उसको दौतरी थिए । हेलम्बुमा निर्वासित जीवन बाँच्दा राजेश्वरी एक परिपूर्ण कुसुम भै थिइन् ।^{१०४}

उसले बज्रयोगीनीमा आशागुर्जा चढाएर आफ्नो मनोअभिलाषा प्रकट गरेबाट ईश्वरप्रतिको आस्था र आर्यसंस्कृतिको गहिरो प्रभाव उसमा रहेको थाहा पाइन्छ । उसमा पतिप्रतिको अनुराग, वीरताको भावना, कुटनीतिक चातुर्य अध्यात्मदर्शनको प्रभाव, मातृत्वको अनुभूति र प्रजाप्रतिको अघातमाया जस्ता अनेक गुण विद्यमान रहेको छ ।^{१०५} तत्कालीन राजनीतिको फोहरी खेलमा डटेर भिड्न सक्ने र नेपालको भविष्य उज्ज्वल बनाउने आकाक्षालिएकी राजेश्वरी सम्पूर्ण मानवताकै एक प्रतिनिधि पात्र हुन् । ऊ वीर, रमणीय र असाधारण नारी हो । ऊ दृढसङ्कल्पित एकान्त प्यारी, दरबारीया घिनलाग्दो फोहरी वातावरणलाई परित्याग गरी स्वच्छ पवित्र प्राकृतिक वातावरणमा रमन चाहने नारीपात्र हो ।^{१०६} राजेश्वरी जीवनका सुख दुःख दुवैलाई स्वीकारेर भविष्य र मानवताको उद्देश्य प्राप्त गर्न चाहन्छे । यसरी जीवनलाई सार्थक मूल्यवान ठान्दै कवि घिमिरे जीवनको पक्षमा, धर्तीको पक्षमा र मान्छेको सहानुभूतिमा राजेश्वरीको जिजीविषापूर्ण व्यक्तित्व प्रस्तुत गरेर हामीलाई वैयक्तिक अर्थ र मूल्य भन्दा राष्ट्रिय-मानवीय अर्थ र मूल्यतिर सोचन प्रेरित गर्न चाहन्छन् ।^{१०७}

१०४. माधव ढुङ्गेल, 'प्रकृति भित्रकी राजेश्वरी', (तन्नेरी, वर्ष-२५, अङ्क १, असार, साउन, भाद्र २०६०), पृ. २५ ।

१०५. लेखप्रसाद निरौला, पूर्ववत्, पृ. १७२ ।

१०६. घनश्याम दकाल, पूर्ववत्, पृ. २७ ।

१०७. वासुदेव त्रिपाठी, पूर्ववत्, पृ. १६ ।

यसरी राजेश्वरीको चरित्रलाई नियाल्दा उसमा अनेक महान आदर्श व्यक्तित्व र उदात्त प्रतिभाका अभिलक्षणहरू समाहित हुँदाहुँदै पनि ऊ निरीह, असहाय नारीपात्रका रूपमा देखिएकी छे । ऊ एउटी महारानी भई सकेपछि आफूले देश र जनताका लागि गर्नुपर्ने कर्तव्य र उत्तरदायित्वप्रति सदैव चिन्तित देखिन्छे । उसभित्र केही गर्नुपर्ने भन्ने कुराको उत्साह रहेको पाइन्छ । प्रकृतिको सुन्दर सृष्टिको उपहारलाई दुष्ट मानिसले भताभङ्ग पारेभै राजेश्वरीको जीवनलाई पनि दुष्ट मानिसले भताभङ्ग पारिदिन्छ । यसरी आफ्नो जीवनलाई तहस नहस पार्दा पनि केही गर्न नसक्नुले उसमा अनायकत्वको विशेषता पाइन्छ । उसले समयोचित सहि कदम चाल्न सकेको छैन । मनभित्र देशभक्तिको अगाध माया हुँदाहुँदै पनि केही गर्न सकेको छैन । यसरी यस काव्यमा राजेश्वरी एकनिरीह, उपेक्षित, सन्यासी नारीका रूपमा आएकी छे । उसको चरित्रलाई दृष्टि गर्दा गतिशील, अर्न्तमुखी, चेष्टा पात्रका रूपमा उपस्थित भएकी छे भने ऊ एक सत्पात्र र धर्मपरायण पनि छे । राजेश्वरीको चरित्रमा स्वच्छन्दतावाद र अस्तित्ववाद दुवै विशेषता पाउन सकिन्छ । जब ऊ हेलम्बुमा निर्वासित जीवन बाँचिरहेको हुन्छ त्यतिबेला ऊ प्रकृतिको सुन्दर दृश्यहरू हेरेर आफूलाई खुशी राख्छ भने जब उसलाई कान्तिपुरमा ल्याएर सती जान भनिन्छ, तब ऊ आफ्नो जीवन बचाउका लागि अनेक प्रयत्न गर्छे । यसरी उसको चरित्रलाई नियाल्दा ऊ एक स्वच्छन्दतावादी र अस्तित्ववादी नारीचरित्र भएको स्पष्ट हुन्छ ।

४.४ धर्तीमाता खण्डकाव्यमा नारीपात्र

वि.स. २०३० सालमा धर्तीमाता प्रथम प्रकाशित भएको हो । यो काव्य संस्कृतको अथर्ववेद द्वादशा काव्यअर्न्तगतको पृथ्वीसूक्तको अनुवाद हो । पात्रविधानका दृष्टिले धर्तीमाता कमजोर देखिन्छ । यसमा कुनै पात्रपात्रा छैनन् र काव्यका पात्रपात्राको रूपमा मानवजातिलाई लिएको पाउन सकिन्छ । यसरी मानवजातिलाई मातृवत् स्नेह दिइरहेकी ममतामयी धर्तीलाई नै नारीपात्रका रूपमा लिन सकिन्छ ।

धर्तीमाता

धर्तीमाता सम्पूर्ण मानवजातिको संरक्षक बनेर आएकी छे । उसैको काखमा मानवजातिले आफ्नो दिनचर्या बिताउने गरेका छन् । यहाँका मानव सहयोगी स्वभावका

छन् । इष्या-द्वेष गर्न र भौ-भ्रगडा मच्चाउने भन्दा सद्भाव, सहनुभूति लिन-दिन चाहने सौम्य प्रकृतिको छ । फलतः विराट मनुजत्वको प्रतिनिधित्व गर्ने मानवीय संवेदना, सद्भावना, श्रद्धा र सहानुभूतिले सम्पन्न मानव पात्रको दीप्ति धर्तीमाताले प्राप्त गरेको छ ।^{१०८} घिमिरेले धर्तीलाई मानवजातिको आमाको रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । धर्ती नै मानव जातिको आश्रय बनेको छ । ऋतुहरूमा देखा पर्ने परिवर्तन, वनस्पति जगत, प्राणी जगत वा पशुपक्षी, सूर्य-चन्द्र र तारालगायत सम्पूर्ण जगतका यावत् वस्तुहरू धर्तीमाताकै कारण अनुप्राणित हुन्छन् । धर्तीमाताको महिमागान गर्नु, संरक्षण गर्नु अथवा सेवा गर्नु मानवजातिको परम कर्तव्य हो । यस काव्यमा धर्तीको महिमालाई भावनात्मकताका साथ उठाइएको छ । ऊ आफ्ना सन्तानबाट कहिले विमुख हुन चाहदैनन् ।^{१०९}

यसरी प्रस्तुत खण्डकाव्यमा फलानो ढिस्कानो भन्ने नाम नभएको कुनै पात्र वा व्यक्ति यस काव्यमा छैन । तापनि मानवजातिकै प्रतिनिधित्व गर्ने धर्तीवासी विशुद्ध मान्छे र निर्जिव वस्तु धर्तीलाई माधव घिमिरेले मानवीकरण गरेका छन् । जो अप्रत्यक्ष वा मौन भएर पनि भिन्न भिन्न तीव्र एवं प्रभावशाली बनेर काव्यभरि धर्तीमाता क्रियाशील रहेकी छे ।

४.५ बोराको परदा खण्डकाव्यमा नारीपात्र

कविवर माधव घिमिरेको काव्ययात्राको प्रथम प्रहरमा लेखिएको **बोराको परदा** खण्डकाव्य सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित छ तर यसको प्रकाशन भने २०५७ सालमा मात्र **इन्द्रकुमारी** काव्यसङ्ग्रह अन्तर्गत भयो । विशेषगरी गरिवीको रेखामुनि रहेर बाँच्न बाध्य भएको एउटा निम्नवर्गीय परिवारको दयनीय स्थितिको चित्रण पाइन्छ । यस काव्यमा छोरो, आमा, सुकुलगुण्डा इत्यादि पात्रहरू रहेका छन् । यी मध्ये नारीपात्रका रूपमा आएको आमाको चरित्रलाई मात्र यहाँ विश्लेषण गरिएको छ ।

आमा

यस खण्डकाव्यमा प्रमुख नारीपात्रका रूपमा आएको आमाको केन्द्रीय भूमिका

१०८. भानुभक्त पोखरेल, पूर्ववत्, पृ. १११ ।

१०९. लेखप्रसाद निरौला, पूर्ववत्, पृ. १८९ ।

रहेको छ । ऊ विहान उठनासाथ पँधेरामा पानी भर्न जान्छे र दिनमा वनमा गाई चराउन जान्छे भने रातमा फूलवारीमा बसेर आकाशको जुनलाई हेर्ने गर्दछे । एंवम रीतले उसको जीवन सुखसँग नै बितिइरहेको हुन्छ । ऊ बैसालु उमेरकी भएकी हुनाले एक युवकसँग मायाप्रीति गाँस्न पुग्छे । ऊ आफ्नो प्रेमी युवकसँग गाउँबाट टाढा भागेर सहरमा गई घर बनाउने सल्लाह गर्छिन र त्यो युवकको विश्वासमा परि गाउँमा सबैलाई छाडेर सहरमा आएर युवकसँग बस्छे ।^{११०} जसको विश्वास र भरोसामा ऊ शहरमा आएकी हुन्छे त्यसैले नै उसलाई सात महिना पछि अलपत्र छाडेर भाग्छ । यसरी युवकको भुठो प्रेममा विश्वास गरी गर्भधारण गर्न पुगेकी युवतीले एउटा छोरो जन्माउँछे । उसको घर भन्नु नै सहरको कुनै प्रदुषित एंव दुर्गन्धित बोराको पर्दाले छेकेको पाटी हो । ऊ जीवन गुजारा चलाउनलाई भीख मागेर र छोरालाई पनि भीख माग्न लगाएर एउटी पेसेवर भिखरिनी बन्छे ।^{१११} एउटा पाटीदेखि अर्को पाटीमा सरीसरी बस्नु र छोरालाई पनि कष्टकर जीवन बचाउन ऊ वाध्य छे । सात वर्षीय छोरालाई हुर्काइरहेकी ऊ बैसमै बुढी भैसकेकी छे । निम्नवर्गीय समाजले उच्चवर्गका सामु सधैँ भद्र, नम्र र दयनीय बन्नु पर्ने तर उच्चवर्गीय समाजले त्यसका विपरीत व्यवहार देखाउने प्रवृत्तिलाई उसले बुझेकी छे । त्यसैले आफ्ना छोराले सुकुलगुण्डालाई गरेको गाली र नवयुवकहरू प्रति देखाइएको विश्वासपूर्ण याचनालाई उसले गम्भीरताका साथ लिन्छे । ऊ छोरालाई बारम्बार नियन्त्रित, संयमित र कारुणिक बन्न सम्झाउछे । गरिबीको चरम यातानालाई सहँदै आएकी आमाले आखिरमा छोरालाई कसैसँग माग्न नपठाई भोलि देखि दरबार स्कूलमा पढ्न पठाउने निश्चय गर्छे ।^{११२}

प्रस्तुत बोराको परदा खण्डकाव्यमा आमा पात्रले आफ्नो छोरालाई सडकमा माग्न नपठाई पढ्न पठाउने निर्णय गर्छे । यस बाट के देखिन्छ भने अभिभावकले जस्तो सुकै कठोर यातना सहनु परेपनि आफ्ना सन्तानले चाहिँ दुःख नपाओस भन्ने कुरालाई देखाएको छ । आमा पात्रलाई एउटी बैसालु प्रेमिका, उत्तरदायी आमा, निम्नवर्गीय समाजकी एक प्रतिनिधि नारीपात्रका रूपमा उभ्याइएको छ । उसलाई सचेत नागरिकका रूपमा पनि

११०. माधव घिमिरे, **इन्द्रकुमारी**, (ललितपुर, सा.प्र २०५७), पृ. ३९-४०)

१११. लेखप्रसाद निरौला, पूर्ववत्, पृ १९६ ।

११२. ऐजन, पृ १२२ ।

प्रस्तुत गरिएको छ । तर उसमा आत्मविश्वास भने अत्यन्त रहेको पाइन्छ । जबकी आफूले विश्वास गरेर ज्यानै सुम्पेको मान्छेबाट धोका पाउँदा, समाजले तिरस्कार गर्दा तथा आर्थिक अभावमा छटपटिएर पनि ऊ जीवनबाट पलायन भएकी छैनन् ।^{११३} उसले सङ्घर्षलाई नै जीवन ठानेकी छे । उसको छोरोले गल्ली-गल्लीमा भीख मागी हिड्नु पर्नुको कारण आर्थिक अभाव हो । त्यसैगरी आज पनि सहरका गल्ली-गल्लीमा खाते बच्चाहरू प्रशस्तै भेट्न सकिन्छ, ती बच्चाहरूको उचित संरक्षणमा उचित ध्यान सम्वन्धित पक्षको जानु पर्छ भन्नु पनि यस काव्यको उद्देश्य देखिन्छ । अतः आमाको चरित्रमा गतिशीलता, यर्थातता, गोला ,आञ्चलिकता जस्ता विशेषता उसमा पाउन सकिन्छ । ऊ सच्चाप्रेमिका, सोभो सिधा ,तुरून्त अरूको कुरामा विश्वास गरिहाले, सत्पात्रका रूपमा यहाँ उपस्थित गराइएको छ । उसले जीवन बाँच्नका लागि धेरै सङ्घर्ष गरेकी छे, त्यसैले ऊ अस्तित्ववादी नारीचरित्र भएको स्पष्ट हुन्छ ।

४.६ गौँथली र गजधम्मो खण्डकाव्यमा नारीपात्र

प्रस्तुत खण्डकाव्यमा धिमिरेले हाम्रै समाजको अपाङ्क एक जोडीलाई र तिनीहरूको अवस्थालाई विषयवस्तु बनाईएको छ । यस काव्यमा गौँथली र गजधम्मो नाम गरेका दुई अपाङ्क प्रमुख पात्र बनेर आएका छन् । नारीपात्रका रूपमा आएकी गौँथलीको चरित्रको मात्र यहाँ विश्लेषण गरिएको छ ।

गौँथली :

गौँथली यस खण्डकाव्यकी प्रमुख नारी पात्र वा नायिका हो । गौँथली नेपालको कुनै पहाडी गाउँमा बसोबास गर्दै आएकी शारीरिक रूपले हृष्ट-पुष्ट भए पनि लङ्गडी छे । ऊ सुनटीकी माछाजस्ती सुन्दरी छे । उसको विहे सुन्दर, सिधासादा, सधै मुस्कुराई रहने केटोसँग हुन्छ । तर ऊ बोल्न नसक्ने लाटो हुन्छ । तिनीहरू जब विहेको मण्डपमा आउँछन् तबमात्र केटी लङ्गडी र केटो लाटो भएको कुरा थाहा हुन्छ । गौँथली घरको कामकाज गर्न सिपालु छे । मीठो स्वरकी धनी ऊ गीत गाउन सिपालु छे । गीत गाएर सबैलाई नचाउन

^{११३}. ऐजन ,पृ.१९६ ।

पनि सक्छे । उसलाई खुट्टा बाहेक सबै कुरा भगवानले दिएको छ ।^{११४} ऊ भित्र कुनै किसिमको लोभलालच पाइदैन, त्यसैले ऊ सँग कसैले मही माग्यो भने नौनीघिसमेत हालेर पठाउछे । ऐचोपैचो लगेर तिर्न बिसेकाहरू प्रति आफूले सगाउन पाएकोमा सन्तोष मान्छे । गाउँघरमा मङ्गल कार्यमा माँगल गाउनु ऊ आफ्नो कर्तव्य ठान्छे । गाउँलेहरू मेलापात जाँदा उसैलाई नै केटाकेटी हेर्न लगाउँछन् । तर उसका चाहिँ आफ्नो कुनै सन्तान छैन । उसलाई गाउँलेहरू बाठो छोरो पाउली भनेर गिल्ला गर्दा र आफ्ना सन्तान नभएकोमा देवले नै ठगेको अनुभूति गर्छे ।^{११५}

यसरी उसको जीवन जस्तो सुकै भए पनि हाँसो-खुशीका साथ वितिरहेको हुन्छ । जे भए पनि दुबै एक आपसमा राजा र रानी जस्ता गरेर बसेका हुन्छन् । त्यतिकैमा उसलाई शीतलामाईको प्रकोप लागेर विरामी हुन् पुग्छे । उसलाई सहयोग गर्ने र हेरी दिने कोही हुदैनन् । आफ्नो लाटो श्रीमान्लाई माइतीमा लगिदेऊ भन्छे । उता गाउँलेहरू भने विरामीलाई गाउँमा राख्न हुदैन भन्दै पारी वनको ओडारमा लगेर उसलाई राखिदिन्छ । दिनमा नै अध्यारोहरने त्यस ओडारमा उसलाई हेर्ने पति बाहेक कोही पनि हुदैनन् । त्यस ठाँउमा केही दिनसम्म थला परेर गौँथली सदाका लागि यो संसारलाई छोडेर जान्छे ।

प्रस्तुत गौँथली र गजधम्मे खण्डकाव्यमा गौँथलीलाई हाम्रै समाजको एउटी अपाङ्ग नारी पात्रका रूपमा उपस्थित गराइएको छ । उसभित्रको मानवीय चाहनाहरूलाई केवल उसको लाटो पतिले मात्र बुझेको छ । उसको पति पनि अपाङ्ग भएको कारण एउटा अपाङ्गले अर्को अपाङ्गको मानवीय संवेदनालाई अनुभूति गर्न सकेको छ । समाजका लमीजस्ता केही भद्र मान्छेबाहेक सबैले तिनीहरूको श्रम शोषण गरेका छन् । उसले हरेक सुख दुःखमा आफलाई धीर र गम्भीर बनाएकी छे । ऊ ईश्वरमाथि पूर्ण विश्वास राख्छे तर उसलाई ईश्वरले नै छिट्टै संसारबाट उठाएर लैजान्छ । अतः यी विभिन्न प्रसङ्गबाट ऊ हाम्रै समाजकी निम्नवर्गीय अपाङ्ग महिला पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएकी छे । उसमा आदर्श, इमान्दारिता र त्यागको भावना छ ।^{११६}

११४. माधवप्रसाद घिमिरे, पूर्ववत्, पृ. २९-३० ।

११५. लेखप्रसाद निरौला, पूर्ववत्, पृ. २०० ।

११६. ऐजन, पृ २०१

प्रस्तुत खण्डकाव्यमा समाजका सपाङ्ग भनाउँदा व्यक्तिहरूले अपाङ्गहरू माथि गरिरहेको हेला र श्रम शोषणलाई उजागरण गरेको छ । गौँथलीको समाजमा मानवीय भावनाको कमी पाइन्छ । किनभने उसलाई प्रकोपले विरामी पर्दा सहयोग गरी उसको उपचार गर्नका साटो गाउँ निकाला गर्छ । जसको कारण उसले अकाल मै ज्यान गुमाउनु पुग्छ । उसको चारित्रिक दृष्टिकोणले हेर्दा गतिहीन, यथार्थ, वर्हिमुखी र पारिवारिक पात्रका रूपमा उपस्थित भएकी छे । उसले समाजमा भ्याए सम्मको सहयोग र योगदान गर्दागर्दै पनि उसलाई परेको बेलामा सहयोग गर्ने कोही हुदैन । समाजमा अपाङ्गलाई हुने मानवीय भेदभाव देखाउनु पनि यस खण्डकाव्यको मुख्य उद्देश्य हो भने गौँथली जस्ता धेरै पात्रहरू हाम्रो समाजमा विद्यमान रहेको छ र उनीहरूले समाजमा विभिन्न किसिमले दुःख सङ्घर्ष गरिरहेका छन् । त्यसैले गौँथलीले गरेको सङ्घर्ष यथार्थ किसिमको छ । उसलाई यथार्थ जीवन जगतबाट टिपिएको छ । उसको क्रियाकलाप यथार्थ छ त्यसैकारण यस पात्रको चरित्रलाई केलाउदा मूलतः यो पात्र यथार्थवादी नारीपात्र हो ।

४.७. इन्द्रकुमारी खण्डकाव्यमा नारीपात्र

प्रस्तुत इन्द्रकुमारी खण्डकाव्य ऐतिहासिक विषयवस्तुमा आधारित छ । यहाँ प्रयोग भएका पात्रहरू इतिहास सम्बद्ध छन् । यस काव्यमा उपस्थित भएका पात्रहरूमा इन्द्रकुमारी, पृथ्वीनारायण शाह, हेमकर्ण सेन, उसको पत्नी र छोरा साथै इन्द्रकुमारीको सखी आएका छन् । धेरै पात्रहरूको प्रयोग भए पनि प्रमुख नारीपात्रका रूपमा आएकी इन्द्रकुमारीको चरित्रको मात्र विश्लेषण गरिएको छ ।

इन्द्रकुमारी

इन्द्रकुमारी मकवानपुरका राजा हेमकर्ण सेनकी छोरी हो । उसको विवाह गोर्खाका पृथ्वीनारायणसँग भइसकेको छ । विवाह भइसकेर पनि माइतमा बस्नु परेको छ । ऊ राम्री, सुन्दर एवं गम्भीर भक्तिनी छे, आफ्नो सिउँदोमा सिन्दुर पैहिए पनि अभै चिरकुमारी छे । ऊ आफ्नो पति लिन आए भने आजै उसको घर जान तयार छु भन्दै अनेक किसिमका कल्पनामा हराउन पुग्छे ।^{११७} उसको विवाह भैसकेर पनि माइतैमा बस्नु पर्नुको कारण सायद

११७. माधव घिमिरे, पूर्ववत्, पृ. २ ।

द्विरागमन नगरी छोरी नपठाउने र रिक्तो डोली फर्काएर नलैजाने गोर्खाको राजहठ नै कारण थियो ।^{११८} सोह्र वर्षको उमेरमा विहे भए पनि पृथ्वीनारायण शाहको पर्खाइमा बीस वर्ष विताएकी इन्द्रकुमारीका अर्न्तमनमा अनेक किसिमका द्वन्द्वहरू विकसित भएर आउँछ । उसले आफ्ना पतिसँग एउटा मीठो बोली पनि बोल्न पाएकी छैन । पहिलो दर्शनमै जुगाँरेखीसहित मुस्कानपूर्ण अवस्थामा देखेकी र पाणिग्रहणका बेला पहिलो स्पर्श पाए पनि त्यसबाहेक पतिसँगको कुनै सानिध्य पाएकी छैन । उसका दाजुले सपना नराम्रो देखेकै कारणले पनि नआएका होलान भन्ने उसको तर्क छ । पतिकै स्मरणमा ऊ सपनामा पनि डुबिरहन्छे र कहिले उडेको एवं कहिले खसालिएको वा मध्यरातमा जागा भएको कुरा गर्छे ।^{११९}

इन्द्रकुमारी आफ्नो पतिलाई प्रेमसन्देश पठाउने उपाय नदेखेपछि बादललाई नै प्रेमसन्देश पठाउने आग्रह गर्छे । उसको सन्देश छ-‘पृथ्वीनारायण शाहले नेपालको एकीकरणको अभियानको शुभ मुहुर्तमा श्यामकर्णे घोडा चढेको दृश्य आफू नौली दुलही भएर हेर्न पाऊँ अथवा सिउँदोमा सिन्दुर घसेर विदाईको मुस्कानसहित वीरवधुभै एकलै जोरवत्ती बालेर बस्न पाऊँ ।’^{१२०} इन्द्रकुमारी पतिको स्मरणमा कहिले रून मन लाग्छ, कहिले वीणा बजाएर गीत गाउन मन लाग्छ, कहिले उसैसँग डुल्ल मन लाग्छ भनेर आफूभित्र को भावना व्यक्त गर्छे । ऊ राजघरानाकै द्वन्द्वबाट आफू निर्दोष हुँदाहुँदै पनि प्रभावित हुन परेको दुःख प्रकट गर्छे । उसकी आमाको इच्छा पनि इन्द्रकुमारी को विवाह पृथ्वीनारायण शाहसँग गरिदिने थियो तर त्यो इच्छा पनि पुरा हुन सकेको छैन । उसको केही नभए पनि मकवानपुरबाट सीमभञ्ज्याङसम्म पुगेर हिमशृङ्खला हेर्ने अन्तिम इच्छा प्रकट गर्छे । तर उसका कुनै चाहनाहरू पुरा हुन सकेको छैन । ऊ आफ्नो पतिलिन आउछ भन्ने आशामा बीस वर्ष विताइसकेकी छे । अब त उसलाई रोएरै बस्नुमा पनि आनन्द आउन थालेको कुरा व्यक्त गर्छे ।^{१२१}

११८. लेखप्रसाद निरौला, पूर्ववत् , पृ. २०६-२०७ ।

११९. ऐजन, पृ. २०७ ।

१२०. ऐजन पृ. २०८ ।

१२१. ऐजन, पृ. २०८ , ।

प्रस्तुत खण्डकाव्यमा आएका विभिन्न प्रसङ्गबाट इन्द्रकुमारी एउटी पति परित्यक्त तर पतिपरायणा आदर्श हिन्दुनारीका रूपमा देखा परेकी छे । उसको सम्पूर्ण बीस वर्षे जवानी प्रेम प्रतिक्षामा वितेको छ । त्यसै हुनाले ऊ करुणाकी मुर्तिका रूपमा पनि देखा पर्दछे । आफ्नो सम्पूर्ण जीवन पतिको स्मरण र दाम्पत्य सुखमय जीवनको कामना गर्दै बित्छ । यसरी उसमा धीरता, सहनशीलता र जिजीविषा निरन्तर रूपमा रहेको देखिन्छ । आफ्नो पतिको प्रतिक्षामा बीस वर्ष बिताएपछि केस पनि फूलन थाल्यो भन्दै अबदेखि पतिको कुनै पनि स्मरणले नसताउने बताउँछे । यसरी यस काव्यमा पतिपरायण, पराश्रीत, सहनशील नारीका रूपमा उपस्थित गराइएको छ । चारित्रिक दृष्टिकोणले इन्द्रकुमारीमा गतिहीन, अनुकूल, चेष्टा, आञ्चालिक पात्रका रूपमा उपस्थित भएकी छे । पितृसतात्मक हाम्रो समाजमा नारीले पुरुषको दास भएर बस्नु परेको यर्थाथलाई यस काव्यले उजागर गरेको छ । इन्द्रकुमारीले आफ्नो जीवनमा पुरा हुन नसकेको कुरा प्राप्त गर्न विद्रोह त गर्न सकेको छैन तर कल्पनाको भावलोकमा सधैं डुबिरहन्छ । आफूले चाहेको मान्छेसँग सँगसँगै डुलिहिडेको, हाँसी खोलिहिडेको सपना देख्छे । यी सब व्यवहारलाई हेर्दा उसको क्रियाकलाप स्वच्छन्दतावाद बाट प्रभावित रहेका छन् । यसरी स्वच्छन्दतावादी धरातलबाट टिपिएकी यस पात्रका चरित्रलाई केलाउदा मुलतः यो पात्र स्वच्छन्दतावादी नारी पात्र भएको प्रष्ट हुन्छ ।

४.८ निष्कर्ष

माधव घिमिरेका खण्डकाव्यहरूको अध्ययन र विश्लेषण गर्ने क्रममा नारीपात्रमा मात्र केन्द्रीत हुँदै गरिएको यस शोधकार्यमा उनी र उनका खण्डकाव्यहरूमा प्रयुक्त नारीपात्रलाई मात्र अध्ययनको विषय बनाइएको छ । कवि घिमिरेले खण्डकाव्यमा विषयवस्तुलाई अगाडि बढाउने क्रममा प्रमुख भूमिकामा तिनै नारीपात्रहरूलाई प्रयोग गरेका छन् । विषयवस्तुलाई एक मोडबाट अर्को मोडमा पुऱ्याउने क्रममा पनि नारीपात्रहरूकै प्रयोग गरेका छन् । यसरी घिमिरेले आफ्नो खण्डकाव्यहरूमा नारीपात्रहरू शिष्ट, सौम्य र केही मात्रामा विद्रोही तवरले प्रस्तुत गरेका छन् । त्यतिमात्र नभएर उनका खण्डकाव्यहरूमा नारीपात्रहरू रूप र गुण सम्पन्न, भद्र र शालिन, केही मात्रामा विद्रोह तथा सहनशीला पनि छन् ।

यस सन्दर्भमा घिमिरेका पापिनी आमाकी विधवायुवती देखि इन्द्रकुमारीकी इन्द्रकुमारीसम्मको व्यवहारलाई दृष्टान्त गर्न सकिन्छ । सामाजिक मान्यताले अवैध मानेको विधवाविवाहलाई फुकुवा दिनु पर्छ र एक विधवाले चाहेमा नयाँ घरजम गरेर बस्न पाउनु पर्छ भन्ने मान्यतालाई पापिनीआमाकी विधवायुवती मार्फत घिमिरेले आफ्नो विचार अधि सारेको छ । साथै जवानीमै विधवा भई आफूभित्रको यौनेच्छालाई भित्रै दबाएर बस्नु पर्ने सामाजिक मान्यताका विरुद्ध विधुवा युवती उत्रिएकी छे । घिमिरेले आफ्ना केही नारीपात्रहरूलाई यौनइच्छाले सताएको देखाए पनि तिनीहरूको मनोविश्लेषण गर्ने क्रममा सभ्य र शालिन बाटो अपनाएका छन् । उनका नारीपात्रहरू आफ्ना यौनकुण्ठालाई सहजै प्रस्तुत गर्दैनन् । त्यस्तै समाजमा परम्परादेखि चली आएको कुरीति र कुसंस्कारका विरुद्ध आवाज उठाउने नारीपात्रहरूमा पापिनीआमाकी विधवायुवती, राजेश्वरीकी राजेश्वरी र बोराको परदाकी आमा हुन् । कुशल, गुणवती, भद्र, शालिन पतिव्रता नारीपात्रको प्रतिनिधि गौरी खण्डकाव्यकी गौरीले गरेकी छिन् ।

समग्रमा माधव घिमिरेका खण्डकाव्यहरूप्रयुक्त नारीपात्रहरूको अध्ययन र तिनीहरूका चारित्रिक विशेषता केलाउँदा परम्पराबाट ग्रसित, घरपरिवारको परिवृतबाट बाहिर निस्कन नसकेका, समाजले बनाएको बन्धनभित्रै आफूलाई सीमित राख्नेपात्रहरू आएका छन् । परिवारभित्रको संसार र मनभित्रको संसारभन्दा बाहिर आउन नसकेका परम्परित, तत्कालीन समयमा प्रचलित रीति रिवाज अनुसार नै आफूलाई समाहित गर्ने पात्रहरू देखिन्छ । पापिनी आमा खण्डकाव्यको नारीपात्र विधवायुवती समग्र खण्डकाव्यहरूको एउटी सामाजिक परिवर्तन चाहने, अन्य नारीपात्र भन्दा पृथक नारीपात्र हो । आफ्नो यौनच्छा पुरा गर्न पाउने नैसर्गिक अधिकारलाई उसले अवैध सम्बन्ध राखेरै भएपनि पुरा गरेकी छे तर आफूजस्तै अरू नारीले त्यो बाटो अपनाउन नपरोस भनी परम्परा विरुद्ध विद्रोह गर्छे । यसरी घिमिरेले परिष्कारवादी र स्वच्छन्दतावादी दुवै प्रवृत्तिलाई अंगालेर आफ्नो काव्यकृतिको रचना गरेका छन् । उनले यथार्थवादी र स्वच्छन्दतावादी धारालाई समेत आफ्नो काव्यमा समाहित गरेका छन् । त्यसैले नारी चरित्रहरूको पृथक प्रस्तुतिका दृष्टिमा घिमिरे सफल सफल खण्डकाव्यकारका रूपमा स्थापित भएका छन् ।

पाँचौं परिच्छेद

५.१ उपसंहार तथा निष्कर्ष

माधव घिमिरेको जन्म वि.स. १९७६ असोज ७ गते मङ्गलबारका दिन वर्तमान गण्डकी अञ्चल, लमजुङ जिल्लाको पुस्तुन गाउँमा भएको हो । उनको पिताको नाम गौरीशङ्कर उपाध्याय घिमिरे र माताको नाम द्रौपदीदेवी हो । उनी तीन वर्षको पुग्दा नपुग्दै आमा द्रौपदीदेवीको निधन भयो । शिशुअवस्थामै आमाको मृत्यु हुन पुगेकाले उनी मातृस्नेहबाट वञ्चित हुन पुगे । काठमाडौँस्थित रानीपोखरी संस्कृत पाठशालामा प्रथमा (८ कक्षा)मा भर्ना भएका उनले रानीपोखरीमै अध्ययन गर्दै वाराणसी गएर सम्पूर्ण मध्यमा तहको अध्ययन पूरा गरे र बाँकी शिक्षा चाहिँ वि.स. १९९७ सालमा बनारसको प्रसिद्ध क्विन्स कलेजबाट शास्त्री तह उत्तीर्ण गरेर सम्पन्न भयो । त्यसैको प्रतिफल नै उनको कविव्यक्तित्व पनि हो ।

बालक कालमै मातृस्नेहविहिन हुन पुगेका घिमिरेले आफ्नो पूरै बाल्यकाल आफ्नो बाबुसँग जगेराको गोठमा बिताएका चिए । त्यहाँको रमणीय परिवेश निश्छल र मर्मस्पर्शी प्राकृतिक घना जङ्गलको अनौठो दृश्य बालक घिमिरेका लागि साहित्यिक प्रेरणाको एउटा प्रमुख स्रोत बन्न पुग्यो । यसरी परिवारभित्रै प्राप्त हुने सामान्य पठन पाठनको रूचि, उनका बाबुले बालुन र लोकगीत गाएको सुन्न पाउनु, हिउद वर्षाका पुस्तुन र जगेरामा आहोरी-दोहोरी गर्दा देखिने प्राकृतिक दृश्य एवं ऋतुपरिवर्तनका रङ्गीचङ्गीमय सौन्दर्यले उनको साहित्य सिर्जनामा आन्तरिक रूपमा ठूलो प्रेरणाको स्रोत बन्न पुग्यो । घिमिरे संस्कृत साहित्यका कवि कुलगुरु कालिदासबाट निकै प्रभावित रहेका छन् । त्यस्तै साहित्य सिर्जनाका क्रममा महाकवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र बङ्गाली ख्यातिप्राप्त साहित्यकार रवीन्द्रनाथ टैगोर बाट विशेष प्रभाव ग्रहण गरेका छन् । उनले कालिदासको रघुवंश, संस्कृत व्याकरण लघुकौमुदी, चक्रपाणि चालिसेको संक्षिप्त महाभारत र संक्षिप्त रामायण लगाएत अन्य धेरै ग्रन्थहरूको अध्ययन गर्दै गए । घिमिरे यिनै विश्वविख्यात साहित्यकारहरूबाट प्रभावित हुँदै वि.स. १९९३ सालमा काठमाडौँ आए । यस अवधिमा उनले सु.डिल्लीजङ्ग लामिछाने गुरुङको सहयोगमा नवमञ्जरी कवितासङ्ग्रह प्रकाशित गरे । उनको साहित्य लेखनको यात्रा १९९२

सालबाट ज्ञानपुष्प नामक कविता गोरखापत्रमा प्रकाशन गरेबाट हुन्छ । उनले कविता, नाटक, खण्डकाव्य, गीत, निबन्ध र कथा लेखेको पाइन्छ । उनका प्रकाशित साहित्यिक कृतिहरू निम्न रहेका छन्

कवितासङ्ग्रहहरूमा नवमञ्जरी (१९९४), घामपानी (२०१०), चैत वैशाख (२०६०), नाटकहरूमा नागानन्द (२००२), शकुन्तला (२०३७), मालतीमंगले (२०३९), विषकन्या (२०५०), अस्वत्थामा (२०५३), हिमाल पारी हिमालवारी (२०५४), देउकी (२०५७), बालकुमारी (२०६१), खण्डकाव्यहरूमा पापिनी आमा (२०१३), गौरी (२०१५), राजेश्वरी (२०१७), राष्ट्रनिर्माता (२०२३), धर्तीमाता (२०३०), बारोको परदा (२०५७), गौँथली र गजधम्मे (२०५७), इन्द्रकुमारी (२०५७), गीतिसङ्ग्रहहरूमा किन्नर किन्नरी (२०३३), सुनपङ्खी चरी (२०५३), कथासङ्ग्रहमा मनचिन्ते मुरली (२०५७), लेखसङ्ग्रहमा आफ्नो बाँसुरी आफ्नै गीत (२०३०), निबन्धसङ्ग्रहमा चारूचर्चा (२०५८) रहेका छन् ।

नेपाली साहित्यका विविध विधामा कलम चलाएर घिमिरेले नेपाली भाषा साहित्यका क्षेत्रमा योगदान दिएका छन् । उनले विविध साहित्यिक पत्रिकामा आबद्ध भएर पनि साहित्यमा योगदान दिएको पाइन्छ । वि.स. २००२ सालको अन्त्यतिर वा २००३ सालको प्रारम्भतिर 'गोरखापत्र'को सहायक सम्पादन पदमा रहि २००४ सालसम्म काम गरे । वि.स. २००५ साल देखि आधार शिक्षामा शिक्षक भएर आफ्नै गाउँ लमजुङको स्कूलमा प्रधानाध्यापक भएर काम सम्हाल्न थाले । २००९ सालमा पुनः काठमाडौँ आएर 'शिक्षक शिक्षण केन्द्र' ताहचलमा शिक्षकको काम गर्न थाले, साथै छात्रवास निरीक्षक पनि बन्न पुगे । २०१० देखि २०१४ सम्म 'नेपाल भारत लेखक संघ'को अध्यक्ष भई घिमिरेले चार वर्ष काम गरे । यसैताका 'नेपाल लेखक संघ'को पहिलो सदस्य र पछि अध्यक्ष बनेको देखिन्छ । २०१२ सालमा 'इन्द्रेणी' पत्रिकाको पाँचौँ अङ्कदेखि उनले सम्पादन गर्न थाले । नेपाल भारत मैत्रीसंघ 'नेपाल लेखक संघ', काव्यप्रतिष्ठान जस्ता साँस्कृतिक साहित्यिक संघ-संस्थाहरूमा संलग्न रहँदा रहँदै वि.स. २०१४ सालमा गठित नेपाल रोयल ऐकेडेमीमा उनी पनि सदस्य बन्न पुगे । वि.स २०२२ सालमा ऐकेडेमी विशिष्ट पदक प्राप्त गर्न सफल हुन्छन् । त्यसैगरी २०३३ सालमा 'त्रिभुवन प्रज्ञा पुरस्कार' प्राप्त गर्छन् । २०३६ साल वैशाखदेखि कवि घिमिरे नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान जस्तो उच्च संस्थाको उपकुलपति पदमा आसीन हुन पुग्छन्

भने २०४६ सालमा यसै संस्थाको कुलपति बन्न पुगछन् । यसरी २०२३ देखि ३० सम्मको दार्शनिक चिन्तनलाई २०३१ सालको शाकुन्तलामा भावात्मक तरलता समीकरण गर्ने चेष्टा गरे । २०३६ सालदेखि उनको उमेर ६० (साठी) वर्षबाट पनि उत्तरार्धतिर लाग्न थालेपछि यो कुरो प्रबल हुदै गएको देखिन्छ । यसरी नेपाली साहित्यको अनेक विधामा निरन्तर कलम चलाइरहेका माधव घिमिरे अभै पनि नेपाली साहित्यकै साधनामा लागिरेका छन् ।

नेपाली खण्डकाव्यको क्षेत्रमा आधुनिक कालको सुरूवात गर्ने खण्डकाव्य वि.स. १९७३ मा प्रकाशित ऋतु विचार हो । लेखनाथ पौड्यालद्वारा लिखित ऋतु विचार (१९७३), बुद्धिविनोद (१९७३), सत्यकलिसंवाद (१९७३) जस्ता खण्डकाव्यले नेपाली खण्डकाव्य लेखनको परम्परामा आधुनिकतालाई भित्र्यायो । उनका खण्डकाव्यहरूमा मानवीय नारीपात्रलाई हामी पाउन सक्दैनौं तर प्रकृतिको वर्णन गर्ने क्रममा नारीपात्रलाई उपमाका रूपमा प्रयोग गरेका छन् । आधुनिक नेपाली खण्डकाव्य परम्परामा स्वच्छन्दतावादी धारालाई प्रवेश लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाद्वारा लिखित मुनामदन (१९९२) ले गरायो । परिष्कारवादी धाराका खण्डकाव्यहरूमा नारीपात्रलाई कतै यौनकुण्ठा ग्रस्त स्वार्थी बनाएर प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसैगरी स्वच्छन्दतावादी धाराका खण्डकाव्यहरूमा नारीपात्रलाई हाम्रो परम्परित समाजको यथार्थको बाहक बनेर आएका छन् भने कोही कुरीति, कुस्कार र अन्धविश्वासी मान्यताको विरुद्धमा आवाज उठाउन सफल छन् । नारीले पनि समाजमा पुरुषसरह स्वतन्त्रतापूर्वक बाँच्न पाउनु पर्छ भन्ने कुरालाई अगाडि सारेका छन् । यसै क्रममा यी परिष्कारवादी र स्वच्छन्दतावादी धारामा प्रगतिवादी सञ्चेतना पनि मिसिएर आउन थाल्यो । वि.स. २०२१ सालदेखि आधुनिक नेपाली खण्डकाव्य परम्परामा प्रयोगवादी धाराको प्रवर्तन जगदीश शम्शेर राणाको कान्छी शहर जान्छे खण्डकाव्यले गर्नु भने २०३० देखि यता प्रगतिवादी-यथार्थवादी धाराले प्रवेश गर्नु । प्रयोगवादी धाराका खण्डकाव्यहरूमा नारीपात्रलाई सामाजिक मूल्य मान्यताबाट ग्रसित, परिवर्तन चाहने, सधै पुरुषको अधिनमा बस्नुपर्ने जस्ता नारीपात्रहरूलाई प्रस्तुत गरेका छन् । प्रगतिवादी यथार्थवादी धाराका नारीपात्रहरू परम्परित मान्यतालाई तोडी अधि बढ्न सफल छन् । नारी र पुरुष दुवै बराबर हुन हामी बीच कुनै पनि किसिमको विभेद हुनु हुदैन भन्ने विचारलाई अधि सारेका छन् । यसरी आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यको विकास यात्रामा विविध समयमा साहित्यिक मूल्य र

मान्यताले आफ्नो आधिपत्य जमाएको पाइन्छ र अझै पनि ती मूल्य र मान्यताहरूले निरन्तरता पाइरहेका छन् ।

माधव घिमिरेका एक दर्जन खण्डकाव्यहरू प्रकाशित भएका छन् । जसमध्ये नारीपात्रलाई र उसले भोग्नु परेका पीडाहरू सशक्त रूपमा प्रस्तुत गरेको खण्डकाव्य हो पापिनी आमा । आयामका दृष्टिले $dx \parallel jk' \parallel f \parallel$ खण्डकाव्यहरूमा गौरी र राजेश्वरी हो । छन्दको हिसाबले घिमिरेका पापिनी आमामा वर्णमात्रिक वा वार्षिक छन्दको सशक्त प्रयोग गरेका छन् । त्यसैगरी विषयवस्तुका दृष्टिले उनका राष्ट्रनिर्माता, नयाँ नेपाल, धर्तीमाता, बोराको परदा, इन्द्रकुमारी उत्कृष्ट रहेका छन् । यी खण्डकाव्यहरूको सर्वेक्षण गर्दा पापिनी आमा, गौरी, राजेश्वरी, बोराको परदा, गौँथली र गजधम्मे र इन्द्रकुमारीमा नारी पात्रको स्थान $dx \parallel jk' \parallel f \parallel$ रहेका छन् । यी खण्डकाव्यहरूमा रहेका नारी चरित्रहरू सङ्ख्यात्मक दृष्टिले न्यून रहेका छन् । पापिनी आमा, राजेश्वरी, बोराको परदा, गौँथली र गजधम्मे र इन्द्रकुमारीमा क्रमशः विधुवायुवती, राजेश्वरी, गौरी, गौँथली र इन्द्रकुमारी नामका प्रमुख पात्र रहेकी छे भने बोराको परदामा आमा नामकी नारी पात्र रहेकी छे । यसरी यी खण्डकाव्यहरूका अध्ययन र विश्लेषणबाट सङ्ख्यात्मक दृष्टिले भन्दा गुणात्मकताका दृष्टिले नारीपात्रहरूको भूमिका $dx \parallel jk' \parallel f \parallel$ रहेको कुरा पुष्टि भएको छ । जीवन र जगतका यावत भोगाइका प्रतिनिधित्व यी नारी चरित्रहरूले गरेका छन् ।

घिमिरेका खण्डकाव्यहरूमा रहेका नारीपात्रहरू बौद्धिक र तर्कशील छन् । शैक्षिक दृष्टिले सामान्य रहेपनि ज्ञान गुणका कुरा गर्नमा उनीहरू खप्पिस छन् । पापिनी आमा खण्डकाव्यकी विधुवायुवती राजेश्वरीकी राजेश्वरी बोराकी परदाकी आमा शैक्षिक रूपमा सामान्य तर बौद्धिकरूपले सम्पन्न नारीचरित्रहरू हुन् ।

यसैगरी घिमिरेका खण्डकाव्यका नारीपात्रहरूले उच्च र निम्न दुवै वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । उनका उच्चवर्गका नारीपात्रहरूमा राजेश्वरी खण्डकाव्यकी राजेश्वरी र इन्द्रकुमारीकी इन्द्रकुमारी रहेका छन् भने निम्न वर्गका नारीपात्रहरूमा पापिनी आमाकी विधुवायुवती गौरीकी गौरी बोराको परदाकी आमा गौँथली र गजधम्मेकी गौँथली रहेका छन् । उच्च नारीवर्गका प्रतिनिधित्व गर्ने खण्डकाव्यमा प्रस्तुत भएका उच्च वर्गीय

नारीपात्रहरू आदर्शमय ठहरिएका छन् । त्यसैगरी निम्न वर्गका प्रतिनिधित्व गर्ने नारीपात्र अस्तित्व र विसङ्गतिका बीचबाट जीवन जगतको यथार्थतालाई प्रस्तुत गर्न सफल भएका छन् । यसरी उनले निम्नवर्गकै पात्रहरूको केन्द्रीयतामा बढी खण्डकाव्य रचेका छन् ।

घिमिरेका खण्डकाव्यमा आएका प्रायः नारीपात्रहरू अनकुल चरित्र भएका छन् । गौरीकी गौरी, राजेश्वरीकी राजेश्वरी, गौँथली र गजधम्मेकी गौँथली अनकुल चरित्रका पात्रहरू हुन भने पापिनी आमाकी विधुवायुवतीमा गतिशील विशेषता पाउन सकिन्छ । उनका खण्डकाव्यमा प्रयुक्त नारीपात्रहरूमा सकारात्मक सोच राख्ने पात्रहरूको बाहुल्यता रहेको छ ।

साहित्यिक मूल्यमान्यताका दृष्टिले घिमिरेका नारीपात्रहरू प्रायः आदर्शोन्मुख यथार्थवादी र यथार्थवादी रहेका छन् । पापिनी आमा खण्डकाव्यकी विधुवा युवतीको चरित्र आदर्शोन्मुख यथार्थवादी रहेको छ । त्यसैगरी यथार्थवादी नारीचरित्रहरूमा गौरीकी गौरी, राजेश्वरीकी राजेश्वरी, बोराको परदाकी आमा र गौँथली र गजधम्मेकी गौँथली रहेका छन् । यसबाहेक यी नारीपात्रहरू अस्तित्ववादी र मनोविश्लेषणवादी मूल्य मान्यताका पनि रहेका छन् भने इन्द्रकुमारी स्वच्छन्दतावादी प्रवृत्तिका रहेका छन् ।

यसरी घिमिरेका खण्डकाव्यहरूमा रहेका नारीपात्रहरूको अध्ययन र विश्लेषणबाट आएको सारलाई प्रस्तुत गर्नुपर्दा आधुनिक नेपाली खण्डकाव्यमा नारीचरित्र तथा विषयवस्तु तथा दुवै आधारमा पापिनी आमा आदर्शोन्मुख यथार्थवादी, गौरी, राजेश्वरी, बोराको परदा, गौँथली र गजधम्मे यथार्थवादी खण्डकाव्य भएको पुष्टि भएको छ । यिनै नारीचरित्रहरूको चारित्रिक बैशिष्ट्यका आधारमा घिमिरेका खण्डकाव्यहरू उत्कृष्ट बन्न पुगेको कुरा पनि यस अध्ययनले प्रमाणित गरेको छ । यसरी नारीपात्रलाई सफल रूपमा प्रयोग गरेकै कारण आधुनिक नेपाली खण्डकाव्य साहित्यमा यी खण्डकाव्यहरूले आफ्नो स्थान उच्च राखेको छ । त्यसैकारणले घिमिरे उत्कृष्ट खण्डकाव्यकारका रूपमा आफूलाई चिनाउन सफल भएका छन् ।

घिमिरेका खण्डकाव्यहरूमा रहेका नारीपात्रहरूका अध्ययन र विश्लेषणमा मात्र केन्द्रीत यस शोधकार्यबाट घिमिरेका नारीपात्रहरूको अध्ययन पूर्ण हुन सकेको छैन । त्यसैले

विविध शीर्षकहरूमा उनका नारीपात्रहरूको अध्ययन गर्न सकिने देखिन्छ । यसका लागि उपयुक्त शीर्षकहरू निम्न अनुसार छ ।

५.२. सम्भावित शोधशीर्षकहरू

१. माधव घिमिरेका खण्डकाव्यमा रहेका नारीपात्रहरूको मनोवैज्ञानिक पक्षको अध्ययन ।
२. माधव घिमिरेका खण्डकाव्यमा रहेका नारीपात्रहरूका सामाजिक पक्षको अध्ययन ।
३. माधव घिमिरेका खण्डकाव्यमा वैचारिक पक्ष ।

सन्दर्भ ग्रन्थ-सूची

१. अवस्थी, महादेव, आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श, काठमाडौं : इन्टेलेक्चयुअल्स बुक प्यालेस, २०६४ ।
२. गैरे, ईश्वरीप्रसाद, आधुनिक नेपाली खण्डकाव्य र महाकाव्य, काठमाडौं : न्यू हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज, २०६० ।
३. घिमिरे, माधवप्रसाद, राजेश्वरी, (नवौं.स.), ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६४ ।
- ४..... गौरी, (पन्धौं.स.), ललितपुर : सा. प्रा २०५७
५., इन्द्रकुमारी, ललितपुर : सा.प्र. २०५७ ।
६.(सम्पा.), पच्चीस वर्षका खण्डकाव्य, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, २०३९ ।
७. ढुङ्गाना, लावण्यप्रसाद र घनश्याम दाहाल, खण्डकाव्य सिद्धान्त र नेपाली खण्डकाव्य, काठमाडौं : भुँडी पुराण प्रकाशन, २०३९ ।
८. देवकोटा, माधवप्रसाद, हुस्सु पथिक, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०२३ ।
९. देवकोटा, लक्ष्मीप्रसाद, मुनामदन, (पच्चीसौं.स.), ललितपुर : सा.प्र. २०६५ ।
१०. पोखरेल, भानुभक्त, माधव घिमिरेका विशिष्ट खण्डकाव्य, (दो.स.), ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५६ ।
११. कवि घिमिरे र उनका काव्य चिन्तन, (दो.स.), ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५० ।
१२., कवि घिमिरेको रचनायोग, ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५६ ।

१३. बराल, कृष्णहरि र नेत्र एटम, उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास, (दो.स.), ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५६ ।
१४. रिसाल, राममणि, नेपाली काव्य र कवि, (पा.स.), ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०५८ ।
१५. समाख्याता, सृजामाता, नदीकिनाराका माझी र गङ्गा प्रवास काव्यकृतिको समीक्षात्मक अध्ययन, नेपालगञ्ज, भेरी प्रकाशन, २०६४ ।
१६. सुवेदी, राजेन्द्र, नेपाली उपन्यास : परम्परा र प्रवृत्ति, (दो.स.), ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६४ ।
१७. शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त, (दो.स.), काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६३ ।
१८. श्रेष्ठ, सिद्धिचरण, उर्वशी, (आठौं.स.), ललितपुर : साभा प्रकाशन, २०६३ ।

सन्दर्भ पत्रिका-सूची

१. गोर्खाली, रमेश, 'उत्तरवर्ती कविक्रममा माधव घिमिरेको स्थान', गरिमा, वर्ष-१०, अङ्क-५, पूर्णाङ्क-११३, वैशाख, २०४९, पृ. ४१-४५ ।
२. गौतम, कृष्ण, 'कवि घिमिरेको 'गौरी' काव्य विवेचनाको आलोकमा', रूपरेखा, वर्ष-१७, अङ्क-१०, पूर्णाङ्क-१९०, २०३३, पृ. ४५-५१ ।
४. त्रिपाठी, वासुदेव, 'कवि घिमिरेको काव्ययात्रा र राजेश्वरी खण्डकाव्य', रूपरेखा, वर्ष-१२, अङ्क-११, चैत, २०२८, पृ. १६-२५ ।
५. पोखरेल, भानुभक्त, 'माधव घिमिरेका काव्ययात्राको विकासक्रमिक अनुरेखाङ्कन', गरिमा, वर्ष-१४, अङ्क-११, पूर्णाङ्क-१६७, २०५३, पृ. १०-१९ ।

६. पोखरेल, भानुभक्त, 'कवि घिमिरेका कतिपय कृतित्वगत योगदान र स्थानको सिंहावलोकन', गरिमा, वर्ष-१७, अङ्क-१०, २०५६, पृ. ४०-५० ।
७. प्रधान, मीरा, "राजेश्वरी' खण्डकाव्यकी राजेश्वरी', तन्नेरी, वर्ष-२५, अङ्क-१, असार, साउन, भाद्र, २०६०, पृ. १८-२४ ।
८. बराल, कृष्णहरि, 'गीतकार माधव घिमिरे र 'रूपारानी' मा नासिसिजम्', तन्नेरी, वर्ष-२५, अङ्क-१, असार, साउन, भाद्र, २०६०, पृ. १४९-१५६ ।
९. भण्डारी, पारसमणि, 'मानिस जस्तो अमर मैले देखिन क्यै पनि', समकालीन साहित्य, वर्ष-९, अङ्क-१, २०५५, पृ. १४३-१४८ ।
१०. भट्टराई, भरतकुमार, 'कवि घिमिरेको खण्डकाव्य यात्रा', कुब्जिनी, वर्ष-४, अङ्क-२, २०५३, पृ. ८६-९३ ।
११. यादव, जीवनारायण, 'गौरी शोककाव्यमा पोखिएको आँशु', तन्नेरी, वर्ष-२५, अङ्क-१, असार, साउन, भाद्र, २०६१, पृ. १६-२५ ।
१२. रेग्मी, शिव, 'पापिनी आमामा कवि घिमिरे', मधुपर्क, वर्ष-८, अङ्क-३, २०३२, पृ. १३-१८ ।
१३. शमशेर, जगदीश, 'कान्छी शहर जान्छे', रूपरेखा, वर्ष-५, अङ्क-२, पूर्णाङ्क-३८, २०२१, पृ. ३-९ ।
१४. शर्मा, जगन्नाथ, 'राष्ट्रनिर्मातालाई यसो हेर्दा', मधुपर्क, वर्ष-१०, अङ्क-३, पृ. ६१ ।

सन्दर्भ शोध-सूची

१. गौतम, तारानाथ, 'कवि माधवप्रसाद घिमिरेको जीवनी व्यक्तित्व र कृतित्वको विवेचना', अप्रकाशित (एम.ए) शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर, २०३७ ।

२. दहाल, घनश्याम, 'राजेश्वरी खण्डकाव्यको कृतिपरक अध्ययन', अप्रकाशित (एम्.ए) शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि.कीर्तिपुर, २०५५ ।

३. निरौला, लेखप्रसाद, 'माधव घिमिरेको खण्डकाव्यमा अलङ्कार योजना', अप्रकाशित (पीएच.डी) शोधपत्र, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि. कीर्तिपुर, २०६३ ।